

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2024

ISSN 0015-248X (print)
ISSN 2670-2541 (online)

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Ann-Charlotte Palmgren
Ansvarig chefredaktör
Lina Metsämäki
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Mats Börjesson
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Uggla
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Jutta Ahlbeck
Carina Gräsbeck
Margrét Halldórsdóttir
Eetu Keijonen
Jonas Lagerström
Hanna Lindberg
Ann-Charlotte Palmgren

Formgivning

CheckPoint ProductionOy

Tryckning

Oy Nord Print Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktidskrift@abo.fi
Prenumerationer: pre-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Stiftelsen Emilie och
Rudolf Gesellius fond för filantropiska och kulturella ändamål,
William Thuring's Stiftelse, Kommerce-rådet Otto A.
Malms Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 1–2/2024 Tema: Djur

<i>Ann-Charlotte Palmgren</i> Oss djur emellan – möten, relationer och smärtpunkter	5
--	---

Kollegialt granskade artiklar

📖 <i>Lotta Westerlund</i> Rytmska nivåer i barnlyrik av Lennart Hellsing	9
---	---

Essäer om djur

<i>Jakob Christensson</i> Hägern – Historien om en vild och jagad fiskrövare utanför människans ordning	25
--	----

<i>Birgitta Wahlberg</i> Vad är djurrätt som ett rättsvetenskapligt ämne?	39
--	----

<i>Sanna Lillbroända-Annala och Laura Hollsten</i> Kunskap om och lärdomar av fästingar	51
--	----

<i>Astrid Huopalainen</i> De förbisedda och nedtystade – om djurs agens och människo-djurrelationer i organisationsforskningen	61
---	----

<i>Freja Högbäck</i> Veganism – ensakspolitik eller komplex vardagspolitik?	79
--	----

Granskaren

<i>Anders Ahlbäck</i> Världskriget fortsatte i Baltikum: färgrik historia om självständighetskrigen 1918–1923	94
--	----

<i>Maria Ekqvist</i> Föränderligt folkdräktsbruk förr och nu	98
---	----

<i>Otso Harju</i> Den eviga frågan: Vad är intersektionalitet?	101
---	-----

<i>Gustaf Lewander</i> Överförenklat om hotet i öst	105
--	-----

<i>Rasmus Marjanen</i>	
Kallt krig, hett kulturarv. Mångsidig analys kring minnesskapandet av kalla kriget i Sverige	108
<i>Sofia Wanström</i>	
Ett brett perspektiv på #metoo i Sverige	111

Oss djur emellan – möten, relationer och smärtpunkter

Genom mitt köksfönster i Åbos stadskärna har jag senaste höst och vinter följt med en rävs liv. Den har lagt sig lågt i högt gräs, svängt sin bak från sida till sida i snabb takt för att sedan göra ett högt skutt upp och jämfota dyka ned på sitt byte. Rävnen har ätit gnagare, grävt i jordhögar och stått likgiltig några få meter från en större skällande hund. Jag har fascinerat tittat på den och sett ett flertal likheter med min katt. För någon vecka sedan kom en grävmaskin och lastbil till platsen som är ett obebyggt litet grönområde. Rävnen har inte synt till och när jag skriver det här tittar jag på grävmaskinen, som gräver kommunalteknik till ett planerat daghem, medan huset skakar av grävning i tjäle.

I november ordnade Granskaren, utgivningsföreningen för *Finsk Tidskrift*, det årliga kulturseminariet och temat var djur. Rubriken för seminariet var densamma som förordets rubrik och detta nummer innehåller essäer av seminariets föredragshållare samt andra forskare inom forskningsområdet. Några föredrag om rävar eller katter ingick inte i seminariet, däremot innehåller detta nummer essäer om hägrar och fästingar, om djurs aktörskap och människo-djur-relationen samt djurrätt och veganism. Som Jutta Ahlbeck, ordförande för Granskaren, skrev i beskrivningen för seminariet är vi omgivna av djur – vi har dem som vänner, de befolkar våra barnböcker, vi klär oss i deras hudar och äter deras kött. De utgör en fritidssyssla och fyller våra sociala medier. Djuren kan vara osynliga, men finnas i godis och kosmetika. Vissa djur

betraktas med empati, medan andra ses som frånstötande eller farliga. Det råder asymmetriska och ojämlika förhållanden mellan människa och djur, där människan står överordnad djuren. Allt detta återspeglas numrets essäer som berör djur. Förutom dessa essäer har vi också glädjen att publicera en kollegialt granskad artikel.

I litteraturvetaren Lotta Westerlunds kollegialt granskade artikel är fokus på tre dikter av den välkända, svenska barnboksförfattaren Lennart Hellsing. Mer specifikt diskuterar Westerlund de rytmiska nivåerna i dikterna "Här dansar herr Gurka", "Det var så roligt" och "K rakel Spektakel". Särskilt fokus är på det auditiva modusets egenskaper i kontrast till det visuella och Westerlund är intresserad av hur rytmer i text och musik samverkar i det auditiva materialet. Alla tre dikter som analyseras är även tonsatta, vilket betyder att Westerlund inte endast diskuterar lyriken som auditiv händelse, utan även som musikalisk händelse. För att diskutera kombinationen av text och musik använder Westerlund begreppet melotext. I artikeln visar Westerlund hur musikaliska och auditiva faktorer har betydande inverkan på barnlyriken som helhet.

Essäsektionen som berör djur inleds med en essä av idéhistorikern Jakob Christensson och skribenten tecknar på ett mångsiktigt sätt föreställningar om hägern under flera århundraden. I sin essä bekantar sig Christensson bland annat med egyptisk gudalära, ornitologers och naturhistorikers texter från olika epoker, medeltida ordspråk om hägern och skriftliga källor av mycket skiftande art. Förutom att tidsperioden i Christenssons essä är vidsträckt är det geografiska området även brett. Människan i relation till hägern är ständigt närvarande i essän, vilket exemplifieras av människors fascination för den, jakten av häger och dess fjädrar samt hägern som läckerhet inom äldre gastronomi. Samtidigt visar essän hur hägern är utanför människans ordning. Christensson kopplar även hägern till andra djur. Bland annat användes falken vid jakt av häger och hägerns avhuggna ben användes som lockbete vid fiske.

Från grym jakt på häger förflyttar vi oss i följande essä till djurrätt och djurskydd. I en noggrant redovisande och reflekterande essä ställer djurrättsforskaren Birgitta Wahlberg frågan: Vad är djurrätt? Essän inleds med att diskutera djurskyddslagstiftning i Finland sedan 1930-talet då den första djurskyddslagen stiftades i

landet. Denna lagstiftning avhandlas i relation till välfärdsparadigmet. Essän är bland annat aktuell eftersom lagen om djurvälstånd trädde i kraft så pass nyligen som i januari 2024 och Wahlberg diskuterar denna lagstiftning i relation till EU-direktiv på området, men även i ett bredare perspektiv. Även om Wahlberg påpekar att djurrätt är tvärvetenskapligt är fokus i essän på djurrätt som en rättsvetenskaplig disciplin. Dessutom berör essän vad som enligt Wahlbergs mening inte kan kategoriseras som djurrätt. Djurrätt ringas därmed in genom att titta på vad som faller innanför och utanför dess ramar.

Efter denna essä följer en samförfattad essä skriven av historikern Laura Hollsten och etnologen Sanna Lillbroända-Annala. I denna essä blir vi bekanta med fästingen, ett ytterst litet men oerhört omdiskuterat spindeldjur. Utgångspunkten i essän är att studera människor i relation till fästingar och fästingars relation till oss. Studien görs som en del av det tvärvetenskapliga forskningsprojektet *Humans and Ticks in the Anthropocene*, där skribenterna är forskare. I essän utgår Lillbroända-Annala och Hollsten dels från texter skrivna av naturhistoriker på 1800-talet, dels pressmaterial från perioden 1890–1990, dels frågelistsvar insamlat sommaren 2019. När det gäller pressmaterialet och slutsatserna från analysen av dessa utgår Hollsten och Lillbroända-Annala från en ännu opublicerad artikel av historikern Otto Latva som ingår i forskningsprojektet. En av essäns flera poänger och slutsatser är att vi kan få veta väldigt mycket om människan från ett kulturanalytiskt perspektiv genom att studera relationen till fästingen.

Medan föregående essä avslutar med att fråga om inte fästingar har rätt att vara fästingar precis som vi människor har rätt att vara människor, berör följande essä djurs agens och människo-djurrelationen. Astrid Huopalainen, forskare inom kritisk organisationsforskning, reflekterar i sin essä kring vad icke-mänskliga djur har att göra med organisering, våra mänskliga organisationer och den samtida organisationsforskningen. Frågor om agens och maktförhållanden syns i essän när Huopalainen diskuterar hur vi människor kan leva väl och organisera oss i ett ansvarsfullt samspel med övriga djur. Centralt för essän är även att problematisera den traditionellt antropocentriska organisationsforskningen och

argumentera för att organisationsforskningen behöver utvecklas bortom människocentrerade synsätt.

Den femte och sista essän som berör djur är skriven av genusvetaren Freja Högback som är influerad av kritiska djurstudier. Essän baserar sig på ett pågående arbete med en genusvetenskaplig doktorsavhandling om veganism i Finland under tiden 1995 till 2020. Fokus för essän är en ingående diskussion kring och analys av argument som används för att motivera veganism och i essän utgår Högback från intervjuer med femton personer. Alla personer är veganer när de intervjuas och fem av dem blev veganer under 1990-talet, fem kring 2010 och fem år 2017 eller 2020 då intervjuerna utfördes. De argument som diskuteras är zoocentriska, biocentriska, antropocentriska, samtidigt som Högback poängterar att dessa inte är de enda möjliga argumenten. Dessutom är skiljelinjerna mellan de tre olika kategoriseringarna inte vattentäta och till och med omöjliga. I sin analys lyfter skribenten upp frågor om djurrätt, djuretik och aktivism, men även frågor om veganism i relation till kön och intersektionalitet.

Med dessa texter, inklusive Granskarens recensioner, önskar Finsk Tidskrift sina läsare givande lässtunder.

*Ann-Charlotte Palmgren
Åbo, 11.3.2024*

Kollegialt granskade artiklar

📖 Rytmska nivåer i barnlyrik av Lennart Hellsing

Lotta Westerlund

Introduktion

Lennart Hellsing hör till den svenskspråkiga barnlitteraturens allra viktigaste författare. Från debuten år 1945 ända till sin död år 2015 gav Hellsing ut flera tiotals böcker, diktsamlingar och sångböcker. Hans verk har sedan dess etablerat sig och fått ett eget liv i den svenska folksjälen, då varje barn som vuxit upp i ett svenskt hem de senaste 50 åren känner till Krakel Spektakel och Herr Gurka. Genialiteten i dessa dikter ligger i humorn, glädjen och rytmen. De tilltalar barnen med lekfullhet och medryckande rytmik, ”utan att ge avkall på litterär kvalitet” (Agnestig 1989, 73).

Till och med före födseln kan fostret höra rytmer genom livmoderns väggar. Som nyfödd vaggas man till sömns med visor och rörelser. Som småbarn leker och lär man sig genom sånger och

ramsor. Rytms och imitation blir så ett av de första sätten som barnet upplever social samhörighet (Coats 2013, 137). Ramsor, barnvisor och vaggvisor hör till de allra första formerna av litteratur som barnet kan tillägna sig. Barnlyriken är därav ett helt unikt forskningsområde, trots att det ofta setts som perifert, och underställt bilderboksforskningen.

Det finns en övergripande vetenskaplig konsensus om att barnlyrikens inneboende multimodalitet ännu är ett underbeforskat område (Alfredsson och Skaret 2021; Gordon 2010; Styles 2010; Coats 2013). Barnlyriken är starkt förankrad i muntlig och musikalisk kommunikation, vilket fordrar forskning som tar detta i beaktande. Barnlyrikforskaren Debbie Pullinger betonar barnlyrikens multimodalitet så här:

Poetry is a multimodal art form whose deepest roots lie in the acoustic. This is especially true for children's poetry, whose primary medium is sound, and whose instrument is the human voice. The immediate implication of this is that it requires us to think about the real reader, as well as the implied reader, and about the voice, body and mind of that reader.

(Pullinger 2017, 6)

Litteraturen och lyriken har sitt ursprung i den muntliga kulturen, men har sedan tryckpressarnas intåg blivit alltmer bunden till pappret, vilket också är var litteraturforskningen sedan tenderat finnas (Frye 1957). Av flera olika orsaker blir en sådan textfokuserad tyst läsning otillräcklig för att kunna göra en uttömmande analys av barnlyriken; huvudsakligen eftersom den tryckta texten inom barnlyriken är ett sekundärt system till rösten. (Pullinger 2017). Dels också för att en tyst läsning förbigår lyriken som förkroppsligad händelse. (Pullinger 2017)

Speciellt då det gäller läsningar av barnlyrik, så som Lennart Hellsings, blir en tyst läsning ofullständig. Den Hellsingska produktionen som består av inte bara tryckta dikter utan i hög grad också visor och radioproduktioner är starkt förankrad i det auditiva uttrycks sättet. (Nilsson 2001) Litteraturvetaren Inger Nilsson skriver:

Hellsingtextens ord är inte i första hand till för att se på. Det väsentliga är de auditiva verkningsmedlen, hur orden låter, hur ljudkombinationerna klingar etc. Ordens betydelse kommer i andra hand. Formuleringarna blir fysiska genom att artikuleras tyst eller hörbart, genom att sjungas och kanske också lekas och dansas.

(Nilsson 2001, 127)

Syftet med denna artikel är att diskutera det auditiva modusets egenskaper i kontrast till det visuella, i anknytning till tre av Hellsings mest kända barnvisor. Specifikt frågar jag hur rytmer i text och musik samverkar i det auditiva materialet.

Kopplingen mellan rytmik och barnlyrik är unik i sitt slag. Det som T.S. Eliot (1985, 118–119) kallar "auditory imagination" är känslan för rytm, som en förkroppsligad upplevelse. På samma sätt beskriver Derek Attridge (1995, 1) rytmen som "not as one of a number of features that make up the poetic experience, but as the heart of that experience". Pullinger (2017) kopplar denna syn på rytm till barnets språkliga utveckling, som en process som har sitt ursprung i människans känsla för rytmik. Därav är ett fokus på rytmik i barnlyrik inte något perifert, utan ett helt centralt perspektiv. Detta tillvägagångssätt tror jag att kan föra barnlyrikforskningen vidare, och samtidigt utveckla litteraturvetenskapens förhållande till andra former av multimodala material.

Jag kommer i denna artikel att analysera tre dikter av Lennart Hellsing, "Här dansar herr Gurka", "Det var så roligt" och "Krakel Spektakel". Dessa är alla dikter som lever starkt i den muntliga kulturen, rentav symbiotiskt med sina tonsättningar, det som Povel Ramel så träffande benämnde "melodiäktenskap" (Ramel 1985, 8). Hellsing själv producerade dessa dikter som en del av ett större projekt tillsammans med musikpedagogen Knut Brodin, formgivaren Stig Lindberg och bildkonstnären Poul Ströyer. Som grund för deras produktion låg tanken om det barnlitterära allkonstverket som ett verktyg att stöda barnets egen kreativitet. (Druker 2008).

Forskning med multimodala frågeställningar är ingenting nytt för Hellsingforskningen. Den mest omfattande granskningen av muntlighet och musikalitet i Hellsings barnlyrik finns i Inger Nilssons avhandling *Krakel Spektakel, hör hur det låter! Studier i Lennart Hellsings språkvärld*. Nilsson understryker speciellt det starka förhållandet mellan Hellsings lyrik och muntlig tradition.

Något som Vivi Edström också tar upp i antologibidraget ”Tingen visar sitt innersta” (1987). Både Edström och Nilsson lyfter fram vikten av att ta i beaktande den kombination av konstarter som är prominent i Hellsings barnlyrik. Ulla Rhedin gör i bokkapitlet ”Hellsings bildvärldar” (1989) en överblick över de olika formerna av illustration som Hellsings olika dikter genomgått. I denna artikel vill jag ta ett bredare perspektiv och använder mig därför av internationell lyrik- och barnlyrikforskning som teoretisk bakgrund. Specifikt fokuset på rytmik ur multimodalt perspektiv är en infallsvinkel som inte tidigare givits vederbörlig uppmärksamhet.

Rytmsk mångfald

Rytm har genom århundradena definierats på många olika sätt. Lyrikforskaren Attridge (1995, 3) definierar rytm som ”a patterning of energy simultaneously produced and perceived; a series of alternations of build-up and release, movement and counter-movement, tending toward regularity but complicated by constant variations and local inflections”. Metrikforskaren Eva Lilja utnyttjar Platons definition av rytm som *ordnad rörelse*, enligt vilken rytmen består av två olika beståndsdelar, mönstret och tidsförloppet. Baserat på dessa vill jag se rytm som ett mönster av betoningar över en tidsaxel.

Både text och musik är former som är beroende av tidsaxeln för att kunna komma till uttryck. De tas in av läsaren eller lyssnaren som en serie detaljer. Först då serien är fullbordad framträder helheten och fenomenet kallas av Lilja (2019, 134) för *back-structuring* (ungefär *bakåt strukturering*). Interaktionen med konsten blir därav en rörelse mellan detalj och helhet. Motsatsen kan sägas gälla för visuella konstarter, där det första mottagaren möter är helheten, och sedan de mindre detaljer som skapar helheten. Därmed inte sagt att dikt och musik inte kan upplevas som helheter, utan snarare att serialiteten i receptionsakten är en grundläggande faktor i hur dessa medier fungerar.

Jag argumenterar för att rytmen är den avgörande skillnaden mellan lyriken så som den upplevs under tyst läsning, och lyrik som

auditiv händelse. Därför är rytmen också central i diskussionen kring hur lyrik för barn bör behandlas.

Northrop Frye diskuterar auditiva respektive visuella aspekter av dikten med hjälp av Aristoteles begreppsapparat för dramatik, specifikt begreppen *melos* och *opsis*. Melos är det auditivt rytmiska, inklusive rim, assonans och allitteration, med funktion att agera engagerande så som i andra former av auditivt rytmisk konst, som dans eller sång. Opsis är dikten som visuellt konstverk, både i formen av den visuella dikten på bladet, och de bilder texten framkallar i form av metafor och metonymi. Opsis funktion är att engagera mental aktivitet och uppmana till reflektion (Frye 1957).

Materialet i denna artikel är tre tonsatta dikter som existerar starkt i den muntliga kulturen. Därav kommer min analys inte bara att diskutera lyriken som auditiv händelse, utan rentav som musikalisk händelse. Kombinationen av text och musik i denna form kallar jag för *melotext*.

Visuell versus auditiv rytm

Den första och en av de mest kända dikter jag analyserar är ”Här dansar Herr Gurka”. Jag diskuterar både versionen som publicerades i *Nyfiken i en strut* år 1947 och den nyare versionen i samlingsverket *Lappricka Papprika* från år 1999. Jag inleder med den nyare versionen i kombination med tonsättningen av Knut Brodin.

Här dansar Herr Gurka
både vals och mazurka.
Grön är Herr Gurka
grön är hans bror,
båda har strumpor
ingen har skor.

I versschemat ser man hur de fyra sista versraderna upprepar samma versmått, som skiljer sig från måttet i de två första versraderna. I tonsättningen har Brodin valt att upprepa de två första raderna, så att texten nu har två lika långa delar. Dessa kallar jag A- och B-delen.

	Text i tonsättningen	Versschema
A	Här dansar Herr Gurka både vals och mazurka. Här dansar Herr Gurka både vals och mazurka.	oOo oOo ooO ooOo oOo oOo ooO ooOo
B	Grön är Herr Gurka grön är hans bror, båda har strumpor ingen har skor.	Oo oOo Oo oO Oo oOo Oo oO

Vidare uppvisar verket en rytmisk ordlek. Visan går i valstakt, det vill säga en taktart med tre slag per takt med betoningen på taktens första slag. I texten nämns både vals och mazurka. Mazurka är en polsk folkdans vars taktart också har tre slag per takt, med skillnaden att mazurkatakten har betoningen på det andra slaget i takten i stället för det första. Om man betraktar var verschemats betoningar landar i musikens takter ser man att de i A-delen landar huvudsakligen på det andra slaget och i B-delen på det första.

Musik	O o o	O o o	O o o	O o o
Versschema	o O o	o O o	o o O o o	O o
Text	Här dan - sar	Herr Gur - ka	Både vals och ma-	zur - ka

Uppställningen visar motsättningen mellan musikens och textens rytmik i de två första verserna. Medan musiken betonar som en vals med tyngden på det första slaget betonar texten det andra slaget i texten, alltså som en mazurka. Alltså finns både valsen och mazurkan närvarande i melotexten. Nilsson observerar också att tonsättningens två första takter upprepar samma tonföljd som finns i Chopins Mazurka opus 7 B-dur där betoningen enligt mazurkans tradition ligger på andra slaget (Nilsson 2001). Melotexten speglar alltså diktens semantiska innehåll. Herr Gurka dansar verkligen både vals och mazurka. Birytmiken sker huvudsakligen i A-delen. I B-delen går texten över till att betona på taktens första slag liksom i valsen.

”Här dansar Herr Gurka” finns i flera olika versioner i olika utgåvor. Den version av dikten som presenteras i *Lappriicka Pappriicka* är prydligt indelad i meningar och satser, fränskilda med punkter och kommatecken. Om man ser på dessa blir diktens indelning tre satser av två versrader var. I rimschemat framträder däremot en

annan AAABBB-struktur, som klyver dikten rakt av på hälften i stället för i tre.

Här dansar Herr Gurka
både vals och mazurka.
Grön är Herr Gurka
grön är hans bror,
Båda har strumpor
ingen har skor.

Denna motsättning skapar en ambivalens i diktens struktur. Ifall man läser i tre fungerar inte rimschemat och i två delas en mening på mitten. I både *Nyfiken i en strut* och *Lappricka Papprika* finns dikten presenterad som en enda strof utan radindelningar, och pekar därför inte genast på det ena eller det andra sättet att läsa. Däremot innehåller inte *Nyfiken i en strut* de skiljetecken och versaler som förekommer i *Lappricka Papprika*. I versionen ur *Nyfiken i en strut* finns endast en inledande versal och en avslutande punkt. Versionen har inte heller en rubrik, och texten är kursiverad.

Den visuella presentationen av dikten i *Lappricka Papprika* uppmanar läsaren att läsa dikten i tredelad form, medan presentationen i *Nyfiken i en strut* uppmanar till att läsa dikten som en enda helhet. Den trestrofiga läsningen av dikten är den som sker då dikten upplevs visuellt i form av den tryckta texten på pappret.

I melotexten, det vill säga texten som musikalisk i stället för visuell händelse, blir versschemats tvådelning mer dominant. I musik eftersträvas ofta symmetri i strukturen. Upprepningen av de två första raderna som finns i musiken men inte i den tryckta versionen skapar en symmetri i visans struktur som stöder tvådelningen i versschemat. Också bortfallet av visuella faktorer så som skiljetecken och radbrytningar gör att rimmet och rytmerna blir den dominerande faktorn i hur texten uppfattas.

För att återgå till Fryes (1957) begrepp melos och ophis, där melos är det rytmiskt engagerande och ophis det visuellt och intellektuellt stimulerande kan vi också konstatera att då textens visuella aspekter försvagas i och med tonsättningen blir rytmen mer dominant. Melotexten engagerar utan att ifrågasätta eller förklara,

och skapar det rytmiskt förtrollande som charmerar läsaren trots textens nonsenskaraktär.

De olika varianterna av ”Här dansar Herr Gurka” visar hur melotexten kan skilja sig från den tryckta texten. Tonsättningen förändrar konkret diktens struktur och rytmik, och den visuella framställningen påverkar hur diktens struktur uppfattas. Detta är grundprincipen som demonstrerar hur barnlyrikens olika nivåer påverkar dess helhetsintryck. För att gå vidare i analysen vill jag titta närmare på vilken effekt musikens rytmer har på textens riktningar.

Rytm och struktur

Eva Lilja skriver i artikeln ”Framåtriktning i musiktext och bild” (2019) om riktning och balans som krafter som samverkar för att binda ihop en dikt. Lilja analyserar metriken i dikter som en form av rörelse; jamben (oO) som stigande rörelse leder texten framåt medan trokén (Oo) som fallande rörelse strävar bakåt. Amfibracken (oOo) rör sig inte åt någotdera hållet eftersom den balanserar kring sig själv (2019, 132). I min analys av ”Det var så roligt” vill jag undersöka hur musikens rytmer påverkar dessa riktningar.

Hellsings ”Det var så roligt” är en dikt i fyra strofer på fyra versrader var. Versraderna varierar mellan 10 och 9 stavelser var, i bunden form:

Det var så roligt jag måste skratta
det kom en trekantig gubbe in.
Han hade träskor och näverjacka
och hatten kantad av korvaskinn.
Han satte sig på en pall i köket
och drog ur fickan sitt munspel opp
och börja spela så allting dansa
med skrim och skrammel och tjo och hopp.
Det var så roligt jag måste skratta
det gick en spelande gubbe ut
och allting dansade bort med honom
så hela köket blev tomt till slut

Det var så länge sen som det hände
men jag blev sittande där jag var:
Först blev jag morfar, så blev jag farfar,
så blev jag farfarfars farfars far.

”Det var så roligt” tonsattes i likhet med ”Herr Gurka” av Knut Brodin och publicerades i *Nyffiken i en strut* år 1947. Sången byter mellan 3/4-valstakt, och den mer gungande 6/8-takten. I tonsättningen av ”Det var så roligt” har Brodin däremot betonat olika i strof 1 och 3, och i strof 2 och 4, och därmed skapat en ABAB-struktur mellan stroforna i stället för en enkel AAAA-struktur vilket skulle motsvara textens versschema.

Versschemat i dikten kan illustreras så här:

ooo Oo ooo Oo
ooo Oo ooo O
ooo Oo ooo Oo
ooo Oo ooo O

Framträdande är alltså en regelbunden rytmisk form bestående av amfibrackor och trokéer. Strofen delar naturligt in sig själv i två delar genom att upprepa mönstret med 10 och 9 stavelser. I diktens första strof understryks detta också med hjälp av skilletecknen. Strofen knyts samman av rimschemat ABAB så att det slutliga gestalttrycket landar på strofens sista stavelse.

Det som naturligt sker i talet, och som understryks ännu tydligare i tonsättningen, är att versradens andra takt blir betydligt starkare betonad än den första. Frasfokuset landar på orden ”roligt” och ”skratta” och glider naturligt förbi de mindre viktiga ”var” och ”måste”. Lilja argumenterar för att amfibracken naturligt är en versfot som balanserar och inte rör sig någonstans, medan trokén strävar bakåt (Lilja 2019). Då dessa två kombineras och binds ihop av att frasfokuset ligger på trokén blir effekten att amfibracken rör sig framåt mot trokén.

I det här skedet vill jag ta upp den tonsatta versionen av dikten eftersom den avsevärt bidrar till förståelsen av versschemat. Tonsättningen relaterar till versschemat eftersom en takt i musiken vanligtvis har bara en betonad stavelse, och i den taktart som

Brodin valt är det första slaget i takten. I den första versens rytm faller denna betoning på trokéns första stavelse, och amfibracken agerar upptakt.

Musik	oOo	Oo	oOo	Oo	oOo
Text	det var så	ro-ligt	jag måste	Skrat-ta	det kom en
Schema	o0o	Oo	o0o	Oo	o0o

Eftersom valstaktens betoning landar på det första slaget men vers-schemats starkaste betoning landar mitt i figuren skärs figuren av på mitten av taktstreckets. Detta demonstrerar amfibrackens funktion som upptakt, rampen som samlar fart inför betoningen. Notera att jag i uppställningen tog med andra versradens första amfibrack. Detta beror på att en upptakt kan befinna sig i den föregående frasens sista takt, endast åtskild av en paus eller av att en grammatikalisk enhet tar slut och en annan tar vid, så som här. Det är också för att demonstrera hur versfoten och musikens rytm skapar den dansande känsla som för vidare till nästa fras.

Det var så ro - ligt jag mås - te skrat - ta det kom en tre - kan - tig gub - be

Textens fördelning över slagen i första och tredje strofen delar upp orden så att stavelserna rentav skiljer sig från varandra (skrat-ta och ro-ligt). Man ser i notbilden hur takternas två första slag går parallellt med ordens stavelser, vilket skapar ett litet bitryck på taktens andra slag, och ordens andra stavelse. Resultatet blir att dessa stavelser i melodtexten är starkare betonade än i texten utan tonsättning. Strukturen framhäver alla tre slag i takten och skapar en rytmisk bild som speglar den trekantiga gubben i texten. De punkterade rytmerna i musiken kan också liknas vid jagberättarens skrattande röst.

De två första versraderna knyts av textens och musikens strukturer ihop till en helhet. Figuren sluts vid andra versradens sista stavelse ”in”, där mönstret för en liten stund avbryts och ger både en sångare och en läsare en liten andningspaus. Versschemat och rytmen upprepas en gång till för att sluta strofen, och det som slutligen markerar ändpunkten är rimmets in-skin. För att strofen ska slutas krävs att rimschemats och rytmchemats avslutande stavelse

sammanfaller. Först då inträder gestalttrycket som lockar läsaren att betrakta strofen som avslutad.

Brodin har valt att skriva musiken så att stroforna, trots att de följer samma rytm och rimschema, byter från den fasta valstakten till en mera "gungande" 6/8-takt. Verserna i musiken följer en ABAB-struktur som skapar illusionen att texten är kortare än vad den är, eftersom den nu upprepar samma mönster bara två gånger, i stället för fyra. Samtidigt blir versen längre. Bytet från 3/4-takten till 6/8-takten betyder att samma mängd prominenser ska fördelas på ett fördubblat antal slag. Valstakten har bara ett betonat slag av tre, 6/8-takten har ett huvudsakligt betonat slag och ett med bitryck, av totalt sex slag. Då det i andra strofen finns dubbelt så många slag som i första men fortsättningsvis bara ett huvudsakligt betonat slag blir texten mer utdragen för att fylla ut slagen mellan prominenserna.

Den varierande rytmiken påverkar också var frasfokuset landar i rimschemat. I den första strofen är fokuset på versradens andra och fjärde prominens. I den andra versraden skiftar rytmiken så att fokuset landar på den första och den tredje prominensen.

Det var så roligt jag måste skratta	ooo Oo ooo Oo
det kom en trekantig gubbe in	ooo Oo ooo O
Han hade träskor och näver jacka	ooo Oo ooo Oo
och hatten kantad av korv skinn	ooo Oo ooo O
Han satte sig på en pall i köket	oOo ooo Oo oo
Och drog ur fickan sitt munspel opp	oOo ooo Oo O
och börja spela så allting dansa	oOo ooo Oo oo
med skrim och skrammel och tjo och hopp	oOo ooo Oo O

För att återgå till amfibracken kan man konstatera att samma figur som i första versraden fungerade som ramp fram till trokén nu står stadigt med prominensen som mittpunkt. Schemats andra amfibrack försvinner då figurens första obetonade slag i stället landar i schemats andra versfot och bildar en daktyl, därmed har den andra strofen bara en amfibrack till skillnad från den första. Visan demonstrerar tydligt den inverkan musiken kan ha på diktens rytmik.

Rytm och dynamik

Till sist kommer jag att granska effekten av dynamisk rytm inom dikten ”Krakel Spektakel” ur *Nyfiken i en strut* (1947).

Text	Versschema	Rimfläta med inrim
Krakel Spektakel	Oo oOo	AA
Kusin Vitamin	oO ooO	BB
Hängde och Slängde	Oo oOo	CC
I en gardin:	O ooO	BB
För hej och hå	oO oO	D
i gardinen den blå!	ooO ooO	D
Krakel spektakel	Oo oOo	AA
Vad tänker du på?	oO ooO	D

Dikten i den form den presenteras i *Nyfiken i en strut* innehåller både slut- och inrim så att versraderna rimmar både inom sig själv och med varandra. Dikten är skriven så att den kan presenteras som i originalet i åtta rader, i en kortare form i fyra rader, eller en längre form i sexton rader, utan att rimflätningen faller. Valet att presentera texten i just detta format kan ha haft att göra med hur texten passades in i illustrationerna på bladet i *Nyfiken i en strut*. Den avlänga formen passade eventuellt bättre till bilden av Krakel Spektakel som svingar sig över sidan, än vad en form med färre men längre versrader skulle ha gjort. Det finns på många ställen i Hellsings produktion dylika exempel på hur illustration och text speglar varandra (Druker 2008).

I sin visuella form ser läsaren originalet i åtta versrader, trots diktens komplicerade form. I melotexten gör rimflätningen att dikten i stället upplevs i fyra rader.

Text	Versschema	Rimfläta
Krakel Spektakel / Kusin Vitamin	Oo oOo oO ooO	A
Hängde och Slängde / I en gardin:	Oo oOo // O ooO	A
För hej och hå / i gardinen den blå!	oO oO ooO ooO	B
Krakel Spektakel / Vad tänker du på?	Oo oOo oO ooO	B

I detta format är versschemats mönster betydligt enklare att urskilja. Resultatet är ett schema baserat på tre verser inledda av en troké, en balanserande amfibrack som mittpunkt, och en stigande jamb och anapest som svans. Cesuren på rad två bryter mönstret något, ordet ”i” ligger på samma ställe i mönstret som ”kusin” på raden före, men på grund av att den är en stavelse kortare blir

versschemat annorlunda. I folkmun sjungs visan ibland med orden ”uti en gardin” vilket gör versen identisk med den första och sista i versschemat. Den tredje versen bryter mönstret med sina fyra jambiska takter, vilket resulterar i en mera fartfylld och driven vers. Det är enligt det här mönstret som Brodins tonsättning delar texten.

För att utvidga förståelsen för rytmer och riktningar i denna text vill jag hänvisa till Liljas (2019) tre grundläggande rytmiska principer. Lilja skiljer på de olika nivåerna av rytmik i en text, dessa är seriell rytm, sekvensrytm och dynamisk rytm. Den seriella rytmen är den mest grundläggande nivån och motsvarar musikens rytm eller textens versschema i sina allra minsta beståndsdelar. Sekvensrytmen är enheten som bildas av en versrad eller en mening. Dynamisk rytm är intensifieringen mot ett fokus som skapar riktning. Den dynamiska rytmen agerar som spänningen som håller ihop ett verk till en helhet. För att undersöka dessa nivåer av rytmik i Hellsings text vill jag analysera hur de tar sig uttryck i de två versioner av texten som jag har presenterat; texten i sin visuella form i åtta rader, och melotexten i fyra rader.

I diktens visuella format, så som den kan ses i *Nyffiken i en strut*, är sekvensrytmen mer prominent. Den korta formen och den komplicerade rimflåtan gör det svårt att urskilja den seriella rytmen, vilket för uppmärksamheten till raderna som skilda enheter. Om man däremot hör dikten uppläst men utan tonsättning tar man inte del av radbrytningen på samma sätt. I den här formen framträder rimmet vitamin-gardin, så att mottagaren omedvetet uppfattar texten enligt den fyrradiga versionen. Här är den seriella rytmen tydligare. Sekvensrytmen är fortfarande av betydelse eftersom en uppläsare som inte är bunden av en rytmik på samma sätt som en sångare, kan välja med hurdana betoningar texten läses upp och därmed påverka hur långa eller korta de enskilda sekvenserna blir. Så vad är den dynamiska rytmens plats i dikten? Här vill jag visa på samarbetet mellan musik och versschema för att bättre beskriva diktens olika riktningar.

I den moderna musikens standardmönster finns några grundläggande beståndsdelar. Dessa är verser, refräng, det som vanligtvis kallas brygga eller C-del, och avslutande refräng. I musikens brygga varierar styckets huvudtema för att sedan återgå till den sista och

avslutande refrängen. Styckets höjdpunkt finns vanligtvis i slutet av bryggan eller i den avslutande refrängen. Mönstret består alltså av fyra standarddelar varav den tredje skiljer sig från de andra. Samma mönster finns "Krakel Spektakel", både i versschemat och i musiken. Speciellt i den fyrradiga versionen av dikten syns tydligt hur grundmönstret upprepas i första, andra och sista versraden medan den tredje varierar huvudtemat på samma sätt som en brygga. Diktens höjdpunkt markeras i musiken av melodins högsta ton och i texten av ett utropstecken. I västerländsk musik slutar melodin vanligen på grundtonen. Första, andra och sista melodiraden i "Krakel Spektakel", slutar på grundtonen. Den tredje slutar på skalans femte ton och lämnar därför efter sig en känsla av sug mot den avslutande grundtonen. På så vis kan "gardinen den blå" agera dynamisk höjdpunkt samtidigt som den inte avslutar visan. I tonsättningen samarbetar dessa dragkrafter för att skapa en mångbottnad dynamisk rytm.

Exemplet gör tydligt hur musikens regler projiceras på texten genom samarbetet mellan tonsättning och text, på samma sätt som i "Det var så roligt". I analysen av "Det var så roligt" påverkade musiken diktens riktningar inom ramarna för den seriella rytmen. I "Krakel Spektakel" framträder samma fenomen inom diktens dynamiska rytm.

Avslutning

Sambandet mellan text och musik i Hellsings lyrik är så självklar att den riskerar förbises. Ändå har samtliga diktanalyser visat hur förhållandet mellan text och tonsättning kan ha mycket stark effekt på den lyriska helheten. I "Det var så roligt" påverkade musiken var textens prominenser landade, och riktningen i textens versfötter. Musikens riktningar hade så starkt inflytande över textens riktningar att amfibracken som annars är en stadigt balanserande versfot blev tydligt framåtriktad. I både "Här dansar Herr Gurka" och "Krakel Spektakel" ändrades textens struktur för att bättre passa musikens regler.

Allt detta kan bero på att en tonsatt visa i stor utsträckning tas helt ut ur sitt ursprungliga sammanhang. Boken och illustra-

tionen försvinner helt, dikten börjar kallas för visa, författarens namn försvinner. Dikten existerar nu i musikens värld och styrs i viss mån av musikens lagar. Rytmiken blir en samverkan mellan text och musik, där musiken intar en dominerande roll. Av den anledningen bör analysen av en tonsatt visa ta hänsyn till musikens rytmer och inte isolera texten i ett vakuum. Som redan framgått av upprepade analyser resulterar detta i en mer mångsidig förståelse av melotextens komplexitet.

Baserat på denna forskning kan det konstateras att auditiva och musikaliska faktorer kan ha en betydande inverkan på barnlyriken som helhet. Detta kan betraktas som avgörande, då analysen vid flera tillfällen har visat hur musik och bild kan utmana, påverka, utöka och förändra texten. Det är därför viktigt att forskare är medvetna om dessa faktorer för att bättre kunna uppskatta ett verk till fullo, inte bara inom barnlyriken utan även inom alla former av litteratur med multimodala inslag. Rytmiken ger en mångfacetterad grund att bygga på, som är både uråldrig då den har sitt ursprung i metriken, och högst aktuell då den erbjuder spännande möjligheter i en barnboksmarknad som blir alltmer mångfacetterad.

Litteratur

- Agnestig, Carl-Bertil (1989): "Lennart Hellsing och våra visor", *Först och sist Lennart Hellsing*, red. Marianne Eriksson, Fibben Hald, Susanna Hellsing & Sonja Svensson. Stockholm: Rabén & Sjögren, s. 70–76.
- Alfredsson, Johan & Skaret, Anne (2021): "Introduktion: 'Poesi för barn och unga'", *Barnboken* 44, s. 1–5.
- Attridge, Derek (1995): *Poetic Rhythm: An introduction*. Cambridge: University press.
- Coats, Karen (2013): "The Meaning of Children's Poetry: A Cognitive Approach", *International Research in Children's Literature* 6(2), s. 127–142.
- Druker, Elina (2008): *Modernismens bilder: Den moderna bilderboken i Norden*. Stockholm: Makadam.
- Edström, Vivi (1987): "Tingen visar sitt innersta. Lennart Hellsings verser för barn", *Vällingsäck och sommarvind: Verser i barnets*

- värld*, red. Vivi Edström & Märta Netterstad. Stockholm: Liber, s. 11–44.
- Eliot, Thomas Stearns (1985): *The Use of Poetry and the Use of Criticism: Studies in the Relation of Criticism to Poetry in England*. London Boston: Faber and Faber.
- Frye, Northrop (1957): *Anatomy of Criticism: Four essays*. Princeton: Princeton University Press.
- Gordon, John (2010): "Articulating the Auditory Imagination: When Children Talk About Poetry They Hear", *Poetry and Childhood*, red. Morag Styles, Louise Joy & David Whitley. Sterling: Trentham books, s. 203–210.
- Helsing, Lennart (1999): *Lappricka Papprika*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Helsing, Lennart (1947): *Nyfiken i en strut*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Lilja, Eva (2019): "Framåtriktning i musiktext och bild". *Nye posisjoner i poplyrikken (Modernisme i nordisk lyrikk; Vol. 11)*, red. Hadle Oftedal Andersen & Claus K. Madsen. Bergen: Alvheim & Eide, s. 130–161.
- Lilja, Eva (2014): *Poesiens rytmik: en essä om form och betydelse*. Linderöd: Ariel.
- Nilsson, Inger (2001): *Krakel Spektakel, hör hur det låter! Studier i Lennart Hellsings språkvärld*. Diss. Lund: KSF i Lund.
- Pullinger, Debbie (2017): *From Tongue to Text: A New Reading of Children's Poetry*. London: Bloomsbury Academic.
- Ramel, Povel (1985): *Lingonben. Åtta lådor poesi*. Stockholm: Författarbolaget. Sjätte upplagan.
- Rhedin, Ulla (1989): "Hellsings bildvärldar", *Först och sist Lennart Helsing*, red. Marianne Eriksson, Fibben Hald, Susanna Helsing & Sonja Svensson. Stockholm: Rabén & Sjögren, s. 80–102.
- Styles, Morag (2010): "Introduction: Taking the Long View – the State of Children's Poetry Today", *Poetry and Childhood*, red. Morag Styles, Louise Joy & David Whitley. Sterling: Trentham books, s. 203–210.

Essäer om djur

Hägern – Historien om en vild och jagad fiskrövare utanför människans ordning

---

Jakob Christensson

Den långhalsade och runt metern stora gråhägern hör onekligen till de mer fantasieggande fåglarna på våra breddgrader. Även mer återhållsamma och vetenskapligt lagda betraktare har av dess magerlagda gestalt och hessa skrin suggererats till att i hägern se ett djur som hämtat ur mytens värld, när de nu inte liknat den vid endera en flyg- eller svanödlan eller något annat urtidsdjur. Till att göra hägern intressant hör också dess skygghet och vaksamhet, vilket fått experterna att tillskriva den ett stort mått av list, liksom dess vana att timme efter timme stå på lur vid strandkanten alldeles stilla med till synes oändligt tålmod.

Gråhäger. Ur Magnus Körner, *Skandinaviska foglar* (Lund, 1841–42).

Upplysningsfilosofen och naturforskaren Georges-Louis Leclerc de Buffon menade på 1700-talet i ett berömt men knappast rättvisande porträtt av hägern – i hans tolkning kanske den mest ensamma, melankoliska, lidande, ängsliga och av naturen vanlottade fågeln av alla – att när den gjorde så kunde man undra om det verkligen var en levande varelse man såg. Enligt honom berodde beteendet på en konstitutionell oföretagsamhet, som var så förlamande att det hände att den arma fågeln ofta helt enkelt svalt ihjäl.

Buffon har förstås vetat bättre: när som helst kommer hägern att med en lika plötslig som skicklig halsrörelse spetsa en småfisk med sin sylvassa näbb. Andra fiskälskare som fiskgjusar, havsörnar och fisktärnor kan bara drömma om en sådan procentuellt hög jaktlycka som hägern, så inte undra på att fältornitologen och naturfotografen Bengt Berg i boken *Hägrar och storkar* (1920) valde att kalla den för ”den stora dödaren”.

Efter att i hela dagar ha legat gömd i en skog för att dokumentera hägrarnas familjeliv, fann Bengt Berg det också påkallat att säga sitt hjärtas mening om hägern, enligt honom en ”ondskefull, vresig och ovanligt vild fågel”. Omdömet gällde gammal som ung. Ungarnas brist på bordsskick var enligt Berg sådan att de formligen överföll sina föräldrar när de återkom till boet med mat i krävan: ”Roffåglar äro milda och stilla i sin hunger jämfördt med dessa glupska hägerungar, hos hvilka ondskefullheten tyckes utpräglad från första veckan af lifvet” (Berg 1920, 104). Senare generationer av ornitologer har väl på det stora hela avstått från att moralisera, vilket inte hindrar att även de funnit hägern udda. Den mäterlige fältornitologen Erik Rosenberg tyckte till exempel att hägern, med halsen indragen och benen utsträckta bakåt, under sin flykt mest påminde om ”en i luften åkande träfigur” (Rosenberg 1953, 53).

Hägern verkar sedan tidernas gryning närmast reflexmässigt ha fått fantasin att skena för oss människor. I egyptisk gudalära uppträder den som fågelguden Benu, en gudom som ska ha flugit redan före det att världen skapades och som när den slog sig ner på en klippa avgav ett skri, som bröt den ursprungliga tystnaden och bestämde vad som skulle bli till eller ej.

Naturhistoriska auktoriteter som Aristoteles och Plinius, vilka båda kände till tre sorters hägrar – den grå (troligen gråhägern), den fläckiga (möjligen rördromen) och den vita (kanske ägrett- och silkeshägern) – gjorde lika verklighetsfrämmande gällande att hägerns kärleksliv var så plågsamt att hanen under parningen skrek av smärta medan blodet droppade från ögonen. Och Oppianus påstod att efter att havsguden Poseidon råkat höra hägerns skryt om att den simmade bättre än honom lagade det så att hägern alltsedan dess inte kan simma och därför tvingas bedriva sitt fiskafänge från strandkanten.

Längre fram i tiden såg de kristna kyrkofäderna i hägerns förmåga att stiga högt på himlen en högre mening och i de under medeltiden populära bestiarierna blev hägerns flykt ett osvikligt tecken på att den vände sig bort från det tingliga och till en överjordisk värld. Därom skvallrade också fågelns huvudsakligen grå och vita teckning, botfärdighetens och oskuldens färger. Senare, under renässansen, blev hägern inom den då blomstrande emblematiken också en symbol för förutseende klokhet och trohet.

Sannolikt har det funnits hägrar i Norden långt före människan. Ett dunkelt språkligt minne om deras gamla hemortsrätt i Norden återfinns i Hávamál där *Óminnis hegri*, ”Glömskans häger”, dyker upp såsom ”den som hukar över gillet” och ”stjäl en mans vett” (Hofsten 1957, 25f). På det stora hela har emellertid hägrar här varit sällsynta och åsynen verkar alltid ha varit överväldigande. Den tidigare nämnde Bengt Berg har skildrat hur han och en skolkamrat blev eld och lågor när de första gången fick se en häger, men vad det var för en märklig fågel visste ingen av dem. Väl hemma letade Berg upp en illustrerad fackbok som gav svaret: ”Häger – häger! – Namnet ringde sen i mina öron”, berättar Berg, som skamset erkänner att kamraterna de närmaste dagarna därefter gjorde allt för att skjuta hägern i avsikt att överlämna den till skolans samlingar för att få högre betyg (Berg 1920, 51).

En annan hägerskytt vid samma tid, några snäpp upp på den sociala skalan, var dåvarande kronprins Gustav. Under en jakt – eller rättare sagt massaker – i Skåne 1899 nedlade han egenhändigt vid sidan av 87 änder och fyra sothöns också en häger, en händelse som rättfärdigade en notis i tidningarna.

Nyhetsvärderingen får historiskt betraktas anses riktig, för hägern har hört till det riktiga högviltet och jakten på denna fågel med falk var under århundraden ett av de europeiska furstarnas mest statusfyllda nöjen. Sin verkliga blomstring hade falkjakten under tiden för korstågen och fram till mitten av 1600-talet, varefter intresset långsamt klingade av för att nästan helt upphöra vid tiden för den franska revolutionen. Enda verkliga undantaget utgjorde Storbritannien, där överklassen ännu in på 1800-talet fortsatte att sätta efter viltet med falkar. I Frankrike gjorde Napoleon ett försök att åter väcka den ädla jaktformen till liv, men han fick aldrig någon snits på det hela. Det berättas att när han under en jakt fick syn på en falk som just släppts upp för att jaga så sköt han ner den.

Betydligt mer insiktsfull och en av tidernas mest passionerade utövare av falkjakten var en annan kejsare: Fredrik II av Hohenstaufen, som återvände hem till Syditalien från det sjätte korståget med ett antal arabiska falkenerare och falkar av olika slag i sitt följe. För Fredrik II var falkjakten en skön konst som stod högt över all markbunden jakt eftersom det är oändligt mycket svårare att hantera en rovfågel än en från första början samarbetsinriktad

hund. ”Vilken klåpare som helst kan hålla i koppel eller släppa loss hundar eller andra fyrfotadjur”, yttrar sig kejsaren kategoriskt i *De arte venandi cum avibus* (Fredrik II 1943, 6).

I denna den mest berömda av alla handledningar i konsten att jaga med falk redogörs förstås för jaktens alla moment men mycket utrymme ägnas också åt vetenskapliga frågor, allt i stor tankemässig frihet till äldre auktoriteter. Som ornitolog var den tysk-romerske kejsaren i själva verket långt före sin tid. Om hägern berättar han hur den under vår och sommar lever på nordliga breddgrader och då finner gott om byten att föda upp sina ungar med. På hösten flyttar hägrarna i allmänhet söderut. De få som stannar kvar över vintern söker sig till floder och träsk som inte fryser till och där det fortsatt går att fiska. Iakttagelserna står sig än i dag.

Falkjakten var strikt förbehållen den sociala eliten, och det fanns otaliga regler för vilka jaktfåglar man fick använda allt efter ens samhällsställning. Den riktiga praktikpjäsen var en grönländsk falk – den var kungars privilegium. På motsvarande vis var hägern ett särskilt fint byte. Också kvinnor i högre ställning deltog i jakten. En inbiten jägare var kejsar Maximilians gemål, Maria av Burgund, som år 1482 red ihjäl sig under en vådlig falkjakt. En annan högt uppsatt falkjägare var på 1700-talet Katarina II av Ryssland.

En tidigmodern falkjakt med samtliga deltagare i plymförsedda hattar. Ur utg. Carl Ekbohrn, *Vandringar genom världen och naturen* (Stockholm, 1860).

Till att göra falkjakten till en sport för eliten bidrog de enorma kostnaderna för anskaffandet av falkar och hökar och deras dressyr liksom för hästar, hundar och nödvändig jaktutrustning. Jaktfåglarna hämtades ofta långväga ifrån, de med högst anseende kom från Norden. Exklusiviteten underströks ytterligare av att den krävde stora ägor med därtill lämplig terräng på vilken det hästburna jaktföljet kunde ha fri framfart. Det borde dessutom finnas en skog i vilken hägrar häckade liksom vattendrag, där hägrarna

kunde fiska mat till sina ungar. På så vis var man försäkrad om att få många goda jakttillfällen.

Saknades hägrar på egendomen skaffade man fram ungfåglar från annat håll och födde sedan på konstgjord väg upp dem, vilket kunde bli en god affär eftersom hägern i äldre gastronomi räknades som en läckerhet och betingade ett högt pris. Mest eftertraktade var ungarna, som revs ur boet medan de ännu inte var flygfärdiga. På 1500-talet fanns berömda konstgjorda hägerbostäder vid slottet Fontainebleau, där de franska kungarna anställde stora jakter.

Särskilt Storbritanniens hägerkolonier har av hävd varit berömda. Ofta återfanns de – och gör så än – i närheten av ett herresäte där de inte sällan aktivt har skyddats av ägarna. Hägerkolonierna ansågs nämligen utgöra en prydnad för ett herresäte, eller som naturalhistorikern William Jardine formulerade det: ”ett pittoreskt tillbehör till antingen den städade parken eller det vilda landskapet” (Jardine 1842, 124).

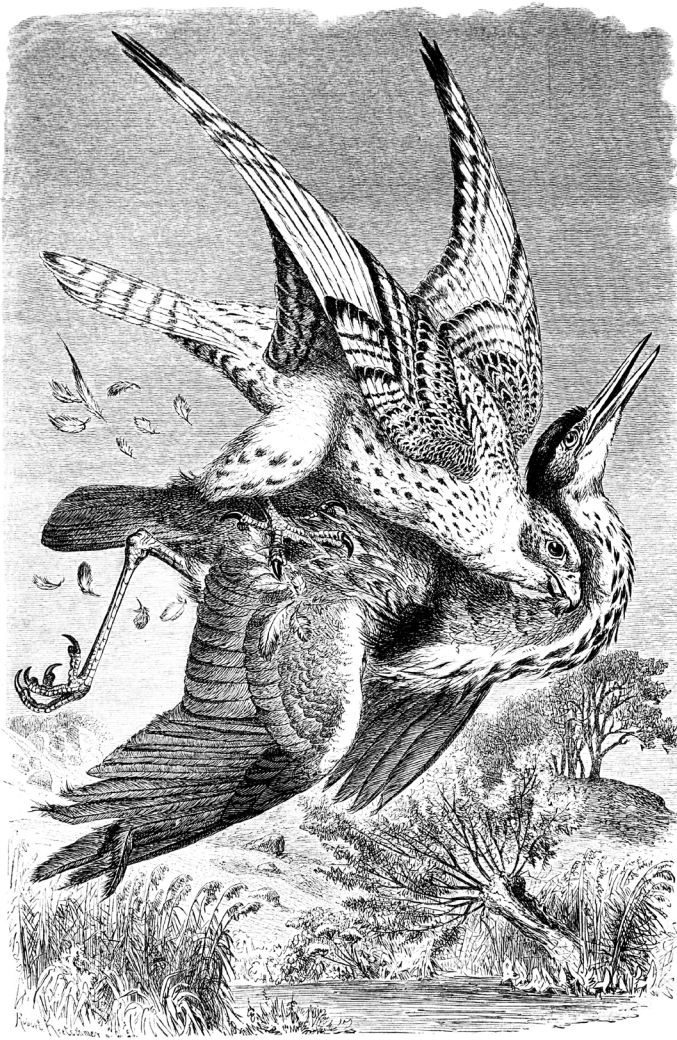
Vad som gjorde hägern till falkjaktens verkliga trofé var att den är stark och vet att försvara sig med sin respektingivande näbb samt flyger både högt och fintligt när så behövs. Kampen mellan falk och häger kunde därför pågå i timmar och att se falkarna försöka slå klorna i en häger uppfattades som ett ojämförligt fångslande skådespel.

Men innan dess krävdes noggranna förberedelser. Inte minst måste falken ha lärt sig att slå sitt byte, och för det behövde man hålla mängder med hägrar i fångenskap, något som emellertid inte var särskilt lätt då nyfångade individer ofta högg mot ögonen på personer i sin omgivning. Det medeltida ordspråket *thet är onth att binda häger i mees* (det vill säga i en korg) belägger inte bara att hägerfångst förekom i Norden utan klargör också att man uppfattade hägern som en farlig fågel att hantera. Dessutom vägrade många vuxna hägrar att äta i fångenskap. Enda sättet att få i dem något var genom en brutal tvångsmatning. Hägerungar som tagits direkt ur boet var lättare att mata – instinkten att äta upp sig var hos dem starkare än misstron mot människor.

Med tillgången av hägrar för dressyren tryggad var nästa moment att lära falken att enbart angripa en häger och inte sätta efter andra fåglar, en lång och komplicerad utbildning som tog månader i anspråk och under vilken många hägrar fick plikta med sina liv.

Till slut kom så den dag då falcken skulle visa vad den gick för. Till ljudet av pukor och trumpeter for jaktsällskapet då ut till en lokal där hägrar uppehöll sig. Väl framme delades falkarna ut och när en häger lyfte bar det av i högsta fart. Så snart falkarna släppts lösa försökte de hinna i fatt och komma högre än hägern så att de kunde störta ner och med klorna få den fast. Hägern å sin sida försökte att flyga undan för att antingen söka skydd i vattnet eller in bland träden, där falkar gör en slät figur.

Vanligen kom dock falkarna rätt snart i kapp hägern, som då bytte taktik och steg till allt högre höjder, med falkarna cirklande runt sig. För att göra sig lättare kastade hägern upp eventuell fisk i krävan och tömde sig även bakvägen. Som regel lyckades falkarna ändå komma högre och kunde då börja sina förödande störtdykningar. Förr eller senare fick någon av dem in en fullträff och singlade med ett fast grepp om sitt rov ned till marken. Där mötte falkenerare och hundar upp och falkarna skildes från hägern, som om den inte var för allvarligt sårad ofta släpptes fri, men i trakter där hägrar var illa sedda som fisktjuvar bröt i stället jägarna av fågeln benen och stack näbben i jorden så att den garanterat blev kvar på platsen och hungrade ihjäl. I Norge var det enligt biskop Erik Pontoppidan vanligt att man bättrade på fiskelyckan genom att använda de avhuggna benen som lockbete. Även den som smorde sina stövlar och fiskedon med fett efter en dödad häger kunde enligt nordisk folktro vänta sig god fiskfångst.

En falk slår en häger. Ur Alfred Brehm, *Illustriertes Thierleben*, 3 (Hildburghausen, 1866).

Den infångade hägern berövades också sina långa huvudfjädrar som var eftertraktade troféer att sätta i jägarhatten. Inte minst hade hägerfjädrarna användning runt om i Europa som hederstecken i officiella sammanhang. I till exempel hatten för en riddare av Strumpebandsorden ska det än i dag jämte en vit strutsplym också

finnas svarta hägerplymer. Också många militära trupper har haft uniformer vars huvudbonader för befälen pryts med ett knippe hägerfjädrar.

De verkliga storkonsumenterna av hägerfjädrar blev emellertid efter hand kvinnorna som hade dem i sina frisyrer och hattar. Mest eftertraktade var de fjädrar som kom från vita hägrar, som ägretthägern och silkeshägern. Med förfärande resultat fick de allt eftersom modet sprida sig i allt vidare kretsar bidra med att förse hatttillverkare och modehandlare med enorma mängder fjädrar. För en enda hattplym ska det ha behövts fjädrar från upp till tolv ägretthägrar.

Insamlingen av fjädrarna skedde i samband med fortplantningen, då de vuxna hägrarna var som vackrast skrudade och dessutom var lätta att komma åt då de åter samlats i stora kolonier efter att under en stor del av året ha levt ensamma. Utan förbarmade dödade insamlarna då de vuxna hägrarna för att sedan plocka fjädrarna. Att äggen i boet aldrig blev utruvade eller att ungarna svält ihjäl utan föräldrarnas matning var det ingen som brydde sig om. Miljontals hägrar strök med över hela världen för att tillfredsställa människans önskan att pråla med lånta fjädrar. Särskilt på ägretthägern och snöhägern bedrevs jakten intill utrotningens gräns. I början av 1900-talet var priset för snöhägers ryggefjädrar dubbelt så högt som för guld. När de vita hägrarna vid sekelskiftet 1900 började ta slut i Kina, Indien och USA exploaterades i stället bestånden i Sydamerika.

Emellertid var en vändning på gång. Långsamt minskade hägerfjädrarna i modehandeln och när den engelska drottningen 1906 ställde sig bakom naturskyddarnas krav och lät meddela att hon själv aldrig bar fjädrar från hägrar av något slag började en rad av Londons ledande mode- och hatthandlare på allvar se över möjligheterna att förse kunderna med mindre kontroversiella plymer. Det skedde dock inte över en natt, och så länge det fortsatt fanns en efterfrågan på hägerfjädrar var tagen mellan naturskyddare och jägare ofta hårda. Audubon Society fick till exempel sin första väktare i våtmarken Everglades i Florida ihjälskjuten när han år 1905 försökte stoppa några jägare som höll på att plundra en hägerkoloni. År 1910 antogs emellertid en lag i delstaten New York som blev början på slutet för plymhandeln i USA.

Hägrarna har också ända fram i modern tid i viss mån jagats för matens skull, men av större betydelse har ändå varit den jakt som haft roten i hägerns grundmurade rykte om att vara en riktig fiskrövare. Redan 1600-talets kanske främste fågelkännare, Francis Willughby, försökte kvantifiera hur pass mycket fisk en häger satte i sig. I magen på en häger hade han själv sett inte mindre än 17 små karpas och han kände till fall där en och samma häger på en dag skulle ha satt i sig ett femtiotal små karpfiskar. I en lätt chockerande överslagsberäkning kom han fram till att en enda häger kunde ha ihjäl så många som 1 500 karpas på ett halvår (Willughby 1678, 33).

Det var inget någon fiskodlare ville riskera. I de trakter i Europa där fiskdamarna låg tätt skedde därför en omfattande preventiv jakt. Inte minst i Tyskland utsattes gråhägrarna för ett mycket hårt jakttryck och en premie betalades ut för varje par fötter som lämnades in. Vid åtskilliga hägerkolonier anställdes årliga jakter under vilka så många hägrar som möjligt dödades.

Förföljelsen i Mellaneuropa pågick långt in på 1900-talet, men alltsedan 1970-talet, då gråhägrarna fick alltmer lagligt skydd, har arten på de flesta håll återhämtat sig. På sina ställen har hägrarna rentav börjat inta storstäderna, så till exempel Amsterdam, där de inte nöjer sig med den förplägnad som på mer naturlig väg står att hämta i stadens kanalsystem utan i samma syfte även besöker barer och marknader.

Också i Sverige har de senaste hundra årens utveckling varit på det hela positiv för hägrarna, en följd av bland annat ett allt varmare klimat och restaureringen av våtmarker men också en ny inställning till dem från människans sida. I stockholmstrakten har Skansens hägrar haft en avgörande betydelse för att det nu går att se hägrar lite överallt. På 1930-talet började några av dem att häcka i den största av fågelskogens burar och snart blev det så trångt att djurskötarna hösten 1937 bestämde sig för att släppa ut sex ringmärkta ungar.

Några av dem, alla årsungar, följde utan betänkligheter sina naturliga instinkter och stack söderut och ner över Västeuropa, så som vilda hägrar gjort i alla tider. Men de utsläppta hägrar som var fjolårsungar valde att stanna kvar i fågelburens omedelbara närhet. De hade nämligen under fångenskapen hunnit lära sig att det genom museipersonalens försorg alltid gick att få mat i

huvudstaden, även om vintern var aldrig så kall och isen låg tjock. På den vägen är det, Skansens hägrar har spridit sig i omgivningarna. År 1987 började några av dem att häcka i trädkronorna intill Isbladskärret lite längre ut på Djurgården, där de sedan dess byggt upp en imponerande koloni och under häckningssäsongen tämligen oblygt erbjuder alla förbipasserande förstklassig fågelskådning.

Varje vinter stannar många av dem numera kvar i förvissningen om att ifall vädret blir för svårt så går det att falla tillbaka på den gratis utdelning av sillfiléer som Solna kommun står för vid Råstasjön. Bordsskicket de uppvisar är fortsatt undermåligt, de är och förblir i grund och botten vilda varelser och varslar fortsatt, som Hjalmar Gullberg är inne på i den suggestiva dikten *Häger på bryggan* (1958) om ”en ordning bortom människans”. Annat vore nu inte att vänta av den gudomliga fågel som redan före världens skapelse flög över Nuns mörka vatten och då genom sina hesa skrin förkunnade vad som skulle bli till eller ej.

Litteratur

- Aristoteles (1910): *Historia animalium*, övers D'Arcy Wentworth Thompson. Oxford: Oxford University Press.
- Berg, Bengt (1920): *Hägrar och storkar*. Stockholm: Åhlén & Åkerlund.
- Bernström, John (2008): *Bernströms bestiarium*, ed. Henrik Otterberg. Stockholm: Atlantis.
- Brusewitz, Gunnar (1967): *Jakt*. Stockholm: Wahlströms & Widstrand.
- Buffon, Georges-Louis Leclerc de (1836): *Oeuvres completes*, 9. Paris: P. Duménil.
- Fredrik II av Hohenstaufen (1943): *The Art of Falconry being the Arte venandi cum avibus*, övers. Casey A. Wood & F. Marjorie Fyfe. Stanford: Stanford University Press.
- Fries, Carl (1952): *Örnen Isak och andra historier från Skansen*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Gullberg, Hjalmar (1958): *Terziner i okonstens tid*. Stockholm: Norstedt.
- Hofsten, Nils (1957): *Eddadikternas djur och växter*. Uppsala: Almqvist & Wicksell.
- Jardine, William (1842): *The Natural History of the Birds of Great Britain and Ireland*, 3. Edinburgh: W. H. Lizars.
- ”Kronprinsens jakter”, *Svenska Dagbladet* 16 juli 1899, s. 1.
- Plinius d.ä. (2003): *Om fåglarna*, övers. Lennart Nilsson. Lund: Ellerströms.
- Pollard, John (1977): *Birds in Greek Life and Myth*. London: Thames & Hudson.
- Pontoppidan, Erich (1753): *Det første førsøg paa Norges naturlige historie*, 2. Köpenhamn: Kongelige Wäsenhuses Bogtrykkerie.
- Rosenberg, Erik (1953): *Fåglar i Sverige*. Stockholm: Svensk natur.
- Schlegel, Herman & Verster de Wulverhorst, A. H. (1844): *Traité de fauconnerie*. Leiden & Düsseldorf: Arnz & Comp.
- Tillhagen, Carl-Herman (1978): *Fåglarna i folktron*. Stockholm: LTs förlag.
- Willughby, Francis (1678): *The Ornithology of Francis Willughby*. London: John Martyn.

Vad är djurrätt som ett rättsvetenskapligt ämne?

Birgitta Wahlberg

Introduktion

Sedan 1930-talet då den första djurskyddslagen stiftades i Finland (Djurskyddslag 163/1934) har kunskapen om djur som kännande varelser och som viktiga delar av vårt ekosystem utvecklats anmärkningsvärt. I enlighet med det så kallade *välfärdsparadigmet*, som djurskyddslagstiftningen vilar på, hanteras djur dock fortfarande i rättsliga sammanhang som *skyddsobjekt*, *egendom*, *ting* eller *varor*. Man kan generaliserat säga att i privaträttsliga sammanhang objektifieras djur vanligtvis som egendom eller ting och varor, medan djur i offentligrättsliga sammanhang huvudsakligen betraktas som skyddsobjekt. Med paradigmet avses grundförståelser, en teori eller ram som anses vara korrekt, allmänt accepterad, och är sålunda i en auktoritetsposition som sedan utmynnar i ett paradigmsenligt funktionssätt. I den här essän avses med termen *djur* alla andra djurarter än människan, *homo sapiens*. Den från början av januari i år ikraftträdde lagen om djurvälstånd (693/2023) tillämpas på alla djur.

Välfärdsparadigmet betyder att människans skyldigheter gentemot djur regleras genom bland annat djurskyddslagstiftningen (med djurskyddslagstiftning avses här alla de författningar som ämnar främja djurvälfärden och skydda mot men för djurens välfärd), men användningen av djur för människans intressen ifrågasätts inte utgångspunktsmässigt – även om en åtgärd eller användningen skulle åsamka djur betydande smärta, lidande eller plåga, eller till och med död. Djurs rättsliga status är med andra ord en annan än människans även om det idag är vetenskapligt verifierat att alla dom djuren som människan systematiskt använder och dödar är kännande varelser så som människan. Forskare skriver följande om däggdjur:

Cross-species affective neuroscience studies confirm that primary-process emotional feelings are organized within primitive subcortical regions of the brain that are anatomically, neurochemically, and functionally homologous in all mammals that have been studied.

(Panksepp 2010, 533)

Medan forskare som diskuterar reptiler skriver:

Generally, it is accepted that all vertebrates are sentient beings [1,2], but the lack of consideration for reptiles in legislation and practice suggests that their capacity to feel may not be fully understood, and thus their sentience not widely accepted [3].

(Lambert et. al. 2019, 821)

Denna snedvridning som vår förståelse baserat på välfärdsparadigmet orsakar har bland annat lett till att skyddsnivån mellan olika djurarter och även mellan olika individer inom de olika djurkategorierna (till exempel de djurkategorier som i lagstiftningen kallas produktionsdjur, sällskapsdjur, försöksdjur) skiftar i lagstiftningen beroende på det mänskliga intresset i fråga. Om det finns ett starkt mänskligt intresse involverat i saksammanhanget, vanligtvis ett ekonomiskt sådant, är exploateringen och åsamkande av till och med allvarligt lidande i regel tillåtet med stöd av lag. Till exempel, en hund som lever som husdjur har mera omfattande krav på levnadsvillkor och skydd mot lidande än en hund som används i

ett laboratorium i forskningssyften. Ändå är en hund en hund, en individ och en kännande varelse, var än hunden föds, hålls eller används av människan.

Det förefaller uppenbart att den människocentrerade utgångspunkten att skydda djur genom lag inte gör det möjligt att effektivt lösa de problem som vi står inför till följd av den negativa påverkan som människans aktiviteter har på både djur och natur, och därmed på oss själva (Rojas-Downing et.al. 2017; Isomäki 2016; Scarborough et.al. 2014; Vinnari 2010; Nellemann et.al. 2009; Koneswaran et.al. 2008). Användningen av djur sammanbinds nämligen inte bara med det vad vi åsamkar djuren, utan även med vad vi åsamkar oss själva och kommande generationer i form av klimatkriser (delvis på grund av mark- och vattenanvändningen för de djur som används i livsmedelsproduktion), biodiversitetsförluster, uppkomsten av pandemier och zoonoser, och försvagad folkhälsa. Den ökade konsumtionen av djurbaserade livsmedel (se närmare Roser 2023) har bland annat ansetts öka antalet diabetes-, hjärtsjukdoms- och tarmcancerfall bland befolkningar runt om i världen (Greger och Stone 2016). Ironiskt nog har det aldrig funnits mer gällande djurskyddslagstiftning som ämnar att skydda djur, samtidigt som människan förädlar, håller, dödar och slaktar fler djur år för år – och jag vågar påstå, orsakar åtminstone med kvantitativa mått mer lidande än någonsin tidigare.

Konflikten mellan syftet och innehållet i djurskyddsbestämmelserna, lagstiftningens ineffektivitet i relation till djuren, den fruktansvärda verklighet som många djur lever och dör i, de ovannämnda globala hoten vi står inför och de juridiska frågeställningarna som vaknat därav, är bland skälen till utvecklingen av djurrätt som en ny rättsvetenskaplig disciplin. Med disciplin avses här akademiska studier av ett visst område. Nedan kommer jag att öppna upp min personliga förståelse av vad djurrätt är och vad djurrättens karaktärsdrag är i nuläge samt framför allt poängtera vad som inte kan enligt min mening kategoriseras som djurrätt (se närmare Wahlberg 2021).

I Fördraget om Europeiska unionens funktionssätt, artikel 13, erkänns djur som kännande varelser som både unionen och medlemsstaterna ska respektera:

Vid utformning och genomförande av unionens politik i fråga om jordbruk, fiskeri, transport, inre marknad, forskning och teknisk utveckling samt rymden ska unionen och medlemsstaterna *fullt ut ta hänsyn till välfärd för djuren som kännande varelser*, samtidigt som unionen och medlemsstaterna ska respektera medlemsstaternas lagar och andra författningar samt sedvänjor särskilt i fråga om religiösa riter, kulturella traditioner och regionalt arv. (EUT C 202, 7.6.2016, s. 54–54, kursiv av essäförfattaren).

I och med Finlands medlemskap i Europeiska unionen manifesterar djurskyddslagstiftningen i Finland vad erkännandet av djur som kännande i varelser innebär på finsk mark. Djurskyddslagstiftningen formas av: EU-förordningarna som är direkt bindande för medlemsstaterna, lagen om djurvälstånd (VälFL, 693/2023) som trätt i kraft 1.1.2024, genom vilken också EU-direktiven på området implementerats, och de nationella författningarna på förordningsnivå som ges med stöd av VälFL.

Enligt VälFL:s 1 § är lagens syfte att främja djurens välfärd och en god behandling av djur samt att på ”bästa möjliga sätt skydda djur mot men för deras välfärd”. Därtill är det förbjudet enligt lagens 6 § att åsamka djur onödigt lidande eller smärta eller att äventyra djurets välfärd i onödan. Djur ska ”behandlas väl och med respekt”.

Begreppet onödigt, som förekommer i paragrafen, betyder med andra ord att det är tillåtet att i relation till människans intressen att göra avkall på djurvälståndet och att åsamka djur sådant lidande eller sådan smärta som av människan bedöms vara *nödvändigt*. Det är till exempel lagligt och allmänt accepterat att systematiskt förädla, hålla, hantera och slakta djur för livsmedelsproduktion även om det innebär betydande lidanden för djuren. Jag hänsyftar här bland annat till att man bokstavligen fräntar djuret möjligheten till arttypiskt beteende, rörelsefrihet, ett liv med allt vad det innebär för ett djur, och vidtar åtgärder på djur som kan klassificeras som grymma. Som exempel på detta kan nämnas att grisar, får och renar

kastreras och kalvar avhorns utan smärtlindring eller anestesi. I enlighet med välfärdsparadigmet ifrågasätts inte människans rätt att överhuvudtaget systematiskt kastrera eller stympa djur, utan åtgärderna regleras genom lag. Om man därtill beaktar att många av de sätt och former som människan använder djur på inte är nödvändiga för människans överlevnad, utan sammanbinds med bland annat sedvänjor, kulturella traditioner och historiska samt sociala arv, kan man konstatera att lagstiftningen som ämnar att skydda djur är utgångspunktsmässigt människocentrerad. Ordalydelsen vid första anblick kan dock ge intryck av det motsatta.

Denna grundläggande snedvridning som välfärdsparadigmet ofrånkomligt leder till upprätthåller de rådande normativa bristerna och samhällseliga oförrätterna mellan människa och andra djur. Därför är den systematiska och lagliga användningen av djur som vi bevittnar idag och som i många fall åsamkar djuren det vi kallar för ett nödvändigt lidande ett oundvikligt resultat av den människocentrerade regleringen och rättsliga synen på djur. Detta har lett till att man inom rättsvetenskapen börjat närma sig bristerna och de rättsliga frågorna från en annan synvinkel, nämligen djurens.

Den gällande djurskyddslagstiftningen är dock bara ett av forskningsobjekten inom djurrätt, även om den är ett centralt sådant. Sålunda kan man fråga hurudan forskning som bedrivs inom djurrätt och vad som skiljer den från de övriga, mera traditionella, rättsområdenas forskning.

Djurrätt som en rättsvetenskaplig disciplin

Kärnan i djurrätt, som skiljer den från alla andra rättsvetenskapliga discipliner, är att man närmar sig rättsliga frågor från en annan synvinkel. Utgångspunkten inom djurrätt är att fokus ligger på djur som individer, inte bara som beståndsdelar av en art, och på att identifiera och beakta djurens intressen. Syftet är med andra ord att inkludera djurs intressen i rättssystemet och att studera rättsliga frågor från djurindividers perspektiv. Amerikanska djurrättsvetaren Pamela Frasch (2019) har definierat djurrätt som:

Animal Law is that field of study, scholarship, practice, and advocacy in which serving the best interests of nonhuman animal through the legal system is the primary goal.

Generellt kan man säga att djurrätten bryter sig loss från det traditionella människocentrerade perspektivet inom juridiken och undersöker hur djur kan eller borde hanteras inom juridiken samt hur djurens intressen bäst kan rättsligt skyddas från negativ mänsklig påverkan. I djurrätt ställer vi alltså grundläggande frågor om djurs rättsliga status, hur en laglig rättighet eller ett intresse uppstår och tillvaratas, hur lagar skapar eller befäster (makt) obalanser och hur dessa påverkar djur samt förhållandet mellan människa-djur dels så som lagen är (*de lege lata*), dels så som den borde vara (*de lege ferenda*).

För närvarande är de grundläggande forskningsämnena inom djurrätt fokuserade på studier om själva djurrätten som disciplin och rättsteoretiska analyser av djurens rättsliga status samt studier av befintliga nationella lagar som syftar till att skydda djur. Därtill ingår komparativa studier mellan olika länder och internationell lagstiftning, men även studier som överlappar med flera av de traditionella rättsområdena så som miljö-, förvaltnings- och straffrätt. Särskilt när det gäller djurens juridiska status och rättigheter pågår det för närvarande grundläggande skiftningar inom rättsvetenskapen (se till exempel Kurki 2023; Stucki 2020; Pietrzykowski 2018).

Förutom djurrättens kärnområde som fokuserar på djurs intressen kännetecknas djurrätten av att den är mångrättsvetenskaplig i den meningen att den nyttjar rättsteorier och -principer från många olika rättsområden såsom till exempel rättsfilosofi, statsförvaltningsrätt, förvaltningsrätt och straffrätt. Som konstaterats närmar sig djurrätten rättsliga spörsmål från djurets perspektiv oberoende av vilket rättsområde frågan härrör sig från. På så sätt kan redan befintlig kunskap och erfarenhet nyttjas även om forskningsfrågorna är ställda på ett sådant sätt att man i forskningen på bästa möjliga sätt kan tillvarata och hantera djurets intresse i sammanhanget. Det är djurets intresse som ska identifieras i forskningen för att forskningen ska kunna kategoriseras som djurrätt. En forskningsstudie kan givetvis beröra själva kärnområdet till högre eller lägre grad, men kan även vara så långt ifrån djurets intresse att det inte längre är meningsfullt att placera forskningen inom ramen för

djurrätt. Sålunda är all forskning som relaterar till djur inte forskning inom djurrätt, utan det beror på hur forskningen fokuserats och hur forskningsfrågorna har ställts. Miljörättslig forskning som fokuserar på arter i stället för individuella djur hör till exempel inte enligt min mening till djurrättens område. Likaså forskning som fokuserar på straffbestämmelser, utan att identifiera djurs intresse i sammanhanget, hör till straffrättens område även om forskningen skulle vara fokuserad på till exempel djurskyddsbrott.

Djurrätten kan även karaktäriseras som tvärvetenskaplig eftersom alla rättsliga frågor inte kan besvaras enbart med juridisk kunskap. Djurrättsforskare måste ofta söka stöd från till exempel naturvetenskap, samhällsvetenskap och ekonomi för att kunna identifiera djurs intressen och för att kunna hantera rättsliga frågor på ett hållbart och meningsfullt sätt. Man kan säga att djurrätt i bästa fall är en dialog mellan olika discipliner och ämnen, en ansamling av kunskap från en rad olika discipliner. Det centrala i sammanhanget är att det djurrättsliga perspektivet bibehålls i tvärvetenskapliga kontexter.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att djurrätten formas som disciplin åtminstone av fyra karaktärsdrag, som är mer eller mindre sammanflätade och kan vara varierat närvarande i djurrättslig forskning:

1. Kärnan i djurrätten är att i rättssystemet identifiera djurs intresse (jämför med exempelvis skyddet av barnets bästa);
2. Rättsliga frågor som berör djur närmas från ett djurperspektiv (med andra ord är djurrätten zoocentrisk, som per definition inte utesluter människosynen, i motsats till antropocentrisk som per definition utesluter alla andra arter än arten *homo sapiens*);
3. Djurrätt är mångrättsvetenskapligt;
4. Djurrätt är tvärvetenskapligt;
5. De grundläggande frågorna är universella och oberoende av rättssystemet under vilka de ställs (till exempel rättsfilosofiska frågor).

Kategoriseringen av en studie beror på hur forskningsfrågorna har ställts. En studie inom djurrättsområdet kan inbegripa vilket annat rättsområde som helst och direkt eller indirekt adressera

djurens intresse och därmed uppfylla djurrättens karaktärsdrag. På samma sätt kan en studie inom vilket annat rättsområde som helst relatera till djur, men ha det mänskocentrerade perspektivet och därför inte höra hemma inom djurrättskontexten. Skillnaden i perspektiv och frågeställning är med andra ord avgörande för att göra distinktionen. All forskning som relaterar till djur är inte djurrätt.

Djurrätt undervisas vid flera universitet runt om i världen och kurserna listas av Global Animal Law GAL Association (Animal Law Courses Globally: <https://www.globalanimallaw.org/relevant-links.html>). Listan är dock inte fullständig och sidan har inte uppdaterats på några år.

Man kan gruppera de befintliga kurserna i tre olika grupper. I den första gruppen, och den vanligaste, fokuseras innehållet på tolkning och tillämpning av gällande djurskyddslagstiftning. I den andra gruppen behandlas rättsfilosofiska frågor och begrepp inom djurrätten samt djurskyddets historiska bakgrund. I den tredje gruppen fokuseras innehållet på lagstiftning som reglerar mänskliga handlingar med en indirekt inverkan på djurs liv. Exempel på sådan tematik är köp och försäljning av djur. Kurserna i djurrätt rör sig i varierande grad närmare eller längre bort från djurrättens kärnområde. Personligen anser jag att kurserna i kategori tre inte nödvändigtvis är djurrättskurser överhuvudtaget om de inte tillvaratar djurets intresse i sammanhanget.

Alla djurrättskurser borde enligt min mening innehålla *de lege ferenda* inslag. Med andra ord borde studerande tänka på och argumentera för *hur lagen borde vara* för att på bästa möjliga sätt beakta djurens intressen.

Avslutning

Att bli förtryckt är att utsättas för en orättvis auktoritet eller grym maktutövning (Winston 2007). I människorättskontext definieras de förtryckta som en särskilt maktlös och sårbar klass av personer eftersom de är föremål för krafter som ligger utanför deras kontroll och som nekar dem möjligheten att skydda sina mest grundläggande intressen (Winston 2007). Förtryck karaktäriseras som

bestående av tre element: 1) det formas av en rad olika metoder som tillsammans fungerar för att skapa förtryckets systematiska natur; 2) föremålen för det systematiska förtrycket är i huvudsak oförmögna att rädda sig själva från sin situation; och 3) förtrycket grundar sig på en gruppidentitet (Winston 2007). Elementen innebär i djurrättssammanhang att de nuvarande antropocentriska lagarna som syftar till att skydda djuren *de facto* upprätthåller förtrycket genom den systematiska och institutionaliserade exploateringen av djur; djur kan inte rädda sig själva från förtrycket eller den systematiska exploateringen; och djur utnyttjas av människor eftersom de är djur och som sådana ses som underordnade i relation till människor. Av detta följer att innehållet i befintliga lagar är en grund för fortsatt förtryck och systematiskt utnyttjande av djur. Det rättsliga språket som används bland annat i lagstiftningen är dock av det motsatta: skydd, välfärd och respekt. Det är djurrättens centrala uppgift att synliggöra och ifrågasätta förtrycket av djur samt framkalla lösningar till de snedvridningar som förtrycket av djur genom lagstiftningen lett till.

Källor

- Frasch, Pamela D. (2019): "The Definition of Animal Law", *Global Journal of Animal Law*: <https://ojs.abo.fi/ojs/index.php/gjal/article/view/1668> [hämtat 29.12.2023].
- Greger, Michael & Stone, Gene (2016): *Konsten att inte dö. Upp-täck maten som enligt vetenskapen ger ett längre och friskare liv*. Översättning av *How Not To Die* (2015) av Helene Sandström. Järna: Soulfoods Publishing.
- Global Animal Law GAL Association/Wahlberg, Birgitta: Animal Law Courses Globally https://www.google.com/maps/d/viewer?mid=1Hdgt9cZy_JxSsv0QnAmJ_xAKQbU&ll=-3.81666561775622e-14%2C-83.65962309999998&z=1 [hämtat 30.12.2023].
- Isomäki, Risto (2016): *Meat, Milk and Climate*. Helsinki: Into.
- Koneswaran, Gowri & Nierenberg, Danielle (2008): "Global Farm Animal Production and Global Warming: Impacting and Mitigating Climate Change", *Environmental Health Perspectives* 116(5), s. 578–582.
- Konsoliderad version av fördraget om Europeiska unionens funktionssätt, Artikel 13, EUT C 202, 7.6.2016, s. 54–54.
- Kurki, Visa A. J. (2023): *Legal Personhood. Elements in the philosophy of law*. Cambridge: Cambridge University Press: <https://doi.org/10.1017/9781009025614>.
- Lag om djurvälstånd (693/2023).
- Lambert, Helen, Carder, Gemma and D'Cruze, Neil. Given the Cold Shoulder: A Review of the Scientific Literature for Evidence of Reptile Sentience. *Animals*. 2019 Oct; 9(10): 821.
- Nellemann, Christian, MacDevette, Monika, Manders, Ton, Eickhort, Bas, Prins, Anne G. & Kaltenborn, Björn P. (2009): "The Environmental Food Crisis – The Environment's Role in Averting Future Food Crises. A UNEP rapid response assessment. United Nations Environment Programme, GRID-Arendal". https://gridarendal-website-live.s3.amazonaws.com/production/documents/s_document/221/original/FoodCrisis_lores.pdf?1486728701 [hämtat 3.1.2024].

- Panksepp, Jaak. Affective neuroscience of the emotional BrainMind: evolutionary perspectives and implications for understanding depression. *Dialogues Clin Neurosci.* 2010 Dec; 12(4): 533–545.
- Pietrzykowski, Tomasz (2018): *Personhood Beyond Humanism. Animals, Chimeras, Autonomous Agents, and the Law.* Schweitzer: Springer.
- Rojas-Downing, Melissa M., Pouyan, Nejadhashemi. A., Harrigan, Timothy & Woznicki, Sean A. (2017): "Climate Change and Livestock: Impacts, Adaptation, and Mitigation". *Climate Risk Management* 16, s. 145–163.
- Roser, Max (2023): "How Many Animals Get Slaughtered Every Day?" *OurWorldInData.org*. <https://ourworldindata.org/how-many-animals-get-slaughtered-every-day> [hämtat 29.12.2023].
- Scarborough Peter, Appleby, Paul N., Mizdrak, Anja, Briggs, Adam D. M., Travis, Ruth C., Bradbury, Kathryn E. & Key, Timothy J. (2014): "Dietary Greenhouse Gas Emissions of Meat-Eaters, Fish-Eaters, Vegetarians and Vegans in the UK". *Climatic Change* 125, s. 179–192.
- Stucki, Saskia (2020): "Towards a Theory of Legal Animal Rights: Simple and Fundamental Rights". *Oxford Journal of Legal Studies*, 40(3), s. 533–560, <https://doi.org/10.1093/ojls/gqaa007>.
- Vinnari, Markus (2010): *The Past, Present and Future of Eating Meat in Finland.* Doctoral thesis. University of Turku: Turku School of Economics. Series A–3:2010.
- Wahlberg, Birgitta (2021): "Animal Law in General and Animal Rights in Particular", *Scandinavian Studies in Law* 67, s. 13–34.
- Winston, Morton (2007): "Human Rights as Moral Rebellion and Social Construction", *Journal of Human Rights* 6, s. 279–305.

Kunskap om och lärdomar av fästingar

Sanna Lillbroända-Annala och Laura Hollsten

There is a range of nonhuman animals who are despised or feared or mocked because we have constructed them as the disgusting "other" in our anthropocentric fantasies of existence. We like to imagine that we are in control of our homes, gardens, forests, parks, landscapes, and urban spaces, and we are determined to serve as gatekeepers, or wardens, adjudicating which species are allowed and which are banned, which are prized and which are denigrated. These decisions are often based on our prejudices, our taste, and our habits. (Malamud 2013, ix.)

Litteraturvetaren Randy Malamud sammanfattar på ett träffande sätt vad man kunde tänka sig att fästingar betyder i vårt samhälle och i vår tid. De är kategoriserade som fiender, skadedjur, de vidriga andra i våra antropocentriska fantasier om tillvaron. Tillsammans med Claude Lévi-Strauss citat om djur som *bra att tänka med* (bons à penser) erbjuder Maladmuds citat en fruktbar utgångspunkt för att diskutera människor och fästingar (Lévi-Strauss 1962. Samhällen har utnyttjat djurs symboliska innebörder för att skapa kulturella kategorier; att tänka på dessa hjälper oss att klarlägga vad det innebär att höra till djurarten människa. Reflektioner kring människors förhållande till djur öppnar upp möjligheter att fundera på likheter och skillnader mellan såväl människor och andra djur som skillnader mellan olika slags djur: däggdjur, ryggradslösa djur,

nyttiga djur, skadedjur. Att tänka på och med insekter och spindeldjur tillför ett nytt element i diskussioner kring människor och djur i och med att dessa små ryggradslösa djur brukar uppfattas som radikalt annorlunda än människor. Människor tenderar att vara mera benägna att känna släktskap med andra djur som uppfattas som lika och insekter uppfattas ofta som svårare att förstå och mindre sympatiska än däggdjur. Ändå delar vi ett antal egenskaper med insekter och spindeldjur, 60 procent av DNA-koden för fruktflugor och människor är de facto identisk. Inom forskningsprojektet *Humans and Ticks in the Anthropocene* har vi märkt att undersökningar kring förhållandet mellan människor och spindeldjuren fästingar har inspirerat till kritiska reflektioner. Dessutom har vi kommit till den överraskande insikten att vi kan lära oss en hel del av fästingen, ett av våra mest skräckingivande och motbjudande djur. Vi vill i den här essän inledningsvis behandla kunskap om fästingar över tid för att därefter övergå till en kulturanalytisk diskussion och reflektion över vilka lärdomar vi kan dra av forskning om förhållandet mellan människor och fästingar. Vi utgår från pressmaterial och frågelistsvar som vi samlade in sommaren 2019 i samarbete med Finska litteratursällskapet och Svenska litteratursällskapet i Finland. Frågelistorna besvarades av ungefär 140 skribenter. De finskspråkiga svaren som används här är översatta till svenska.

Kunskap om fästingar

Den kunskap om fästingar som återfinns i mediedebatter präglas av naturvetenskap men även andra element förekommer: traditionell kunskap, erfarenhetsbaserad kunskap och affektladdad kunskap. Naturalhistoriker inklusive Carl von Linné har observerat och klassificerat fästingar, medan senare zoologer, etologer och medicinare har studerat deras taxonomi, beteende och förekomstområden. Kunskapen om fästingar, *Ixodes*, har successivt ökat i takt med att fästingen börjat uppfattas som en spridare av sjukdomar.

Den 13 augusti 1938 publicerade tidningen *Svenska Pressen* en artikel om skogsbässen (en vardaglig benämning för fästingen i Svenskfinland) av signaturen R.P. Det handlar om en längre text som representerar den dåvarande kunskapen om fästingar och som

klart influerats av den kända zoologen och etologen Jakob Johann von Uexkül som skrev ett avsnitt om fästingen i *Streifzuge durch die Umwelten von Tieren und Menschen. Ein Bilderbuch unsichtbarer Wellen* fyra år tidigare. Ur dagens synvinkel är kunskapen som presenteras i artikeln föråldrad. Den anonyma skribenten R.P. börjar sin artikel med att presentera skogsbässen, *Ixodes ricinus*, som han förmodar att var och en vid något tillfälle stiftat bekantskap med:

Fästing kallas han i facklitteraturen, beroende väl därpå, att kor och hästar, som inte äga möjlighet att värja sig för den inbitnes attacker får dras med ohyran, tills denna själv, övermättad och blodsprängd, släpper taget. Men även vi människor, som passerat alsnåren vid stränderna, skogsbässens älsklingstillhåll, t.ex. vid simturen i skärgården, gå inte fria från hans anslag.

Att fästingar skulle trivas i albuskar och träd är en myt som fortfarande lever bland människor som berättar om sina upplevelser och minnen om fästingar. Vi vet idag att fästingar trivs bättre i gräsmarker än i skogen och att de också gärna vistas på torra ängar och stränder. Signaturen R.P. rekommenderar att skogsbässen avlägsnas genom att droppa olja på den eller gnida in den med tvål, metoder som enligt dåvarande uppfattning skulle ge skogsbässen andnöd och få den att söka sig ut. Vi vet numera att varken olja eller tvål hjälper utan att det lönar sig att använda en fästingplockare eller pincett för att avlägsna fästingen.

Skribenten noterar att fästingen visat sig vara farligare än man hade trott i och med att fästingar bar på små mikroskopiska varelser, *Babesia bovis*, som hos det av fästingen angripna djuret införs i blodet. ”Till all lycka synes människan vara immun mot dem”, konstaterar skribenten, felaktigt som vi numera vet. Det är i dagens läge känt att fästingar sprider sjukdomar som inte bara angriper boskap utan också andra djur inklusive människan. Sambandet mellan fästingar och den fästingburna babesiaparasiten är känt från och med 1880- och 1890-talen efter att Victor Babes (1884–1926) år 1885 upptäckte parasiten som namngavs efter honom. Parasiterna orsakar sjukdomen babesios (piroplasmosis) hos människor och djur. Sjukdomen förstör den smittades blodkroppar genom att parasiterna invaderar dem och förökar sig. Den sprids huvudsakligen av fästingar som blivit infekterade av boskap, rådjur och gnagare.

Kunskapen om fästingars roll i spridandet av sjukdomar påverkade synen på fästingar vilket syns i bland annat pressmaterial. I en ännu opublicerad artikel skapar historikern Otto Latva en kronologi över finländares uppfattningar om fästingar åren 1890–1990 på basis av ett omfattande pressmaterial. Han påpekar att fästingen i pressmaterial och skönlitteratur förekommer närmast som en liknelse eller metafor för å ena sidan seghet och tålmod, å andra sidan stinnhet som resultat av frosseri. Metaforen förekommer i Aleksis Kivis roman *Sju bröder* (1873) och drygt hundra år senare i Patrik Süskinds roman *Das Parfum* (1985) där huvudpersonen, massmördaren Jean-Baptiste Grenouille, jämförs med en tålmodig blodsugande fästing som bidade sin tid i väntan på att angripa sitt offer. Metaforerna kan karaktäriseras som kulturell kunskap där fästingens allmänt kända egenskaper åsyftas.

I Finland undersöktes sambandet mellan fästingar och piroplasmos av professor Oskar von Hellens och Ali Krogius under åren 1894–1896. Då sambandet mellan babesia, även kallad blodställning, sommarsjuka eller rödsot (på grund av boskapens röda urin), och fästingen blev mera känt utvecklades metoder för att hindra och bota sjukdom hos boskap. Tidningen *Kreatursföreningens i Finland Agentblad* uppmanade i september 1929: ”Kreatursägare! Hösten har kommit och nu är rätta tiden inne att bringa betesmarkerna i tidsenligt skick. Gräv diken på de sankaste platserna och hugg bort buskarna”. Andra botemedel som nämns i pressen är att borsta korna med salt-, petroleum, lysol- eller kreollösning. Även traditionell kunskap förekommer i pressen, till exempel rekommenderas avkok av röda örter i enlighet med ett slags homeopatisk princip i dagstidningen *Västra Nyland* sommaren 1915.

En ny fas i kunskapen om fästingar vidtog i och med den fästingburna hjärninflammationen TBE (Tick-borne encephalitis, TBE). Sjukdomen orsakas av ett virus och är en zoonos, det vill säga en sjukdom som kan spridas mellan djur och människor. Smittan överförs till människor huvudsakligen via bbett av fästingen *Ixodes ricinus*. Viruset drabbar det centrala nervsystemet. Sambandet upptäcktes i Ryssland på 1930-talet och det första fallet i Finland, då benämnt som polioliknande meningoencefalit, rapporterades i Kumlinge på 1940-talet och viruset isolerades för första gången i Kumlinge 1959. De tidiga reportagen är ofta sakliga, till

exempel rapporterade tidningen *Åland* att Sjuksköterskeföreningen i Finland år 1961 ägnade stor uppmärksamhet åt den fästingburna hjärninflammationen under sina föreläsningsdagar i Mariehamn år 1961. Professor Nils Oker-Blom informerade sjukskötarna om sjukdomen som enligt honom regelbundet förekommit i Kumlinge sedan 1941.

Även om sambandet mellan fästingar och sjukdomar hos människor inte upptäcktes före 1930-talet, visar pressmaterial att det fanns misstankar om fästingars risker för människors hälsa. Dagstidningen *Åbo Underrättelser* publicerade en lång och spekulerande artikel om insekters och fästingars roll i spridandet av polio i augusti 1912 medan tidningen *Itä-Suomen Sanomat* samma år rapporterade om en kvinna som blivit biten av en fästing i skogen. Hemkommen avlägsnade hon fästingen men såret började värka. Provinsläkaren kunde inte hjälpa kvinnan som fördes till sjukhuset i Viborg där hon avled. Exempelen visar att fästingar kunde ses som potentiella sjukdomsrisker även om den medicinska kunskapen ännu inte kunde bekräfta risken.

Intresset för fästingar intensifierades ytterligare på 1980-talet då sambandet mellan borrelios och fästingar upptäcktes år 1982. Borreliainfektion orsakas av en grupp borreliabakterier, *Borrelia burgdorferi sensu lato*, som är spiralvridna bakterier, så kallade spiroketer. Bakterierna kan infektera både däggdjur och fåglar. Sjukdomen sprids i naturen via fästingar av släktet *Ixodes*, varav *Ixodes ricinus* och *Ixodes persulcatus* förekommer i Finland. Kunskapen om riskerna som fästingar innebär för människor ledde till mera affektladdade och provocativa inlägg och nyheter i tidningar från och med sent 1970-tal och särskilt 1980-talet. Latvas slutsats är att fästingar som djur som väcker rädsla, hat och ångest härstammar från sent 1980-tal.

Vad vi kan lära oss av fästingar

Fästingar har funnits på jorden i 200 miljoner år. Jämfört med dem är människan en nykomling som ännu har mycket att lära sig om överlevnad. Men under projektet *Humans and Ticks in the Anthropocene* där vi även granskat fästingar i vår egen samtid och ur ett

posthumanistiskt perspektiv, har vi kommit till den överraskande insikten att vi de facto kan lära oss en hel del av fästingen genom att studera hur vårt förhållningssätt till fästingar fluktuerat och vad förhållningssättet egentligen berättar om vår relation till fästingar och om oss själva som människor.

Finns det något äckligare i krypvärlden än fästingar? Jag har ännu inte kommit på något. Jag har inte ens kommit på en bra anledning till varför de skulle vara nödvändiga för den här planeten! Åh, den där sorglösa tiden i barndomen, ingen pratade om fästingar, man föregades bara över bromsar.

Många människor är rädda för fästingar, äcklas över dem och betar sig till och med hatiskt mot dem. Fästingdiskussionerna blossar upp varje vår när fästingsäsongen kommer i gång. Då fylls också tidningar med olika fästingrelaterade notiser och berättelser. Fästingar diskuteras livligt också i sociala medier. Men vad mer kan fästingar betyda för oss? Vilka andra känslor väcker deras närvaro hos oss, och vad kan vi lära oss om förhållandet mellan fästingar och människor när vi betraktar dem närmare? Vad kan vi lära oss av fästingar, kan vi förhålla oss empatiskt till fästingar, får vi tycka om fästingar?

I förhållandet mellan människor och fästingar kan olika dimensioner ses, och under senare tid har den starka hysteri- och rädsломentalitet som förknippas med fästingar gradvis ökat. Fästingarnas närvaro i människans vardag utmanar föreställningen om naturens mångfald och tanken om den människocentrerade naturen. Relationen mellan människa och fästing färgas ofta av oreflekterade rutiner och attityder som upplevs som triviala och konventionella, men som ändå har stor inverkan på förhållandet mellan fästingar och människor. När vi betraktar förhållandet kulturanalytiskt kan de kulturellt betydelsefulla frågorna vägleda oss till mera existentiella och etiska frågor. Kan fästingarna utmana mänskligheten och oss människor på ett mer privat plan såsom följande citat ger uttryck för?

Mitt förhållande till naturen, till skärgården och skogen, till bärplockning och trädgårdsskötsel, har skakats i grunden. Mina barn får knappt gå ut i vår trädgård utan gummistövlar på sig. Traditionen med födelsedagspicknick har vi frångått för länge sedan p.g.a. fästingeländet. Barnen måste "kroppsvisiteras" om kvällarna, och samma ritualer

upprepas på olika sommarläger. Blomrabatterna står oskötta eftersom varje försök till trädgårdsarbete för med sig fästingfynd. Hund vågar man inte skaffa eftersom den skulle föra med sig fästingar inomhus... Jag är ingen hysterisk neurotiker utan snarare bohem, men på grund av det förbannade kräket har hela min lust att vandra i skog och mark FÖRSVUNNIT. Jag drömmer om en bostad i en betongföroret.

Citatet från frågelistmaterialet härleder oss till de känslor och attityder som ofta förknippas med fästingar, där förhållandet till naturen, tiden som spenderas utomhus, trädgårdsarbete, rentav skaffandet av ett sällskapsdjur är hotat. Fästingen väcker känslor, orsakar rädsla och avsky. Fästingen ses och uppfattas som en fiende som vi ska skydda oss mot.

Men vad är det egentligen som hotar oss? Fästingen i sig eller de förändringar som fästingarna medför och som påverkar våra dagliga rutiner och förväntningar? På vilket sätt har fästingar funnits med i vår vardag förut och hur är de med i våra liv nu?

I min barndom på 1950- och 1960-talen i södra Karelen var fästingen en vanlig följeslagare för barn. Lika naturlig som sommaren. På kvällen plockade vi sedan bort de välätta varelserna från hårfästet, ljumske och armhålorna. Vi var inte rädda för dem. Och så vitt jag vet fick ingen något desto värre följder än att det lite kliade. Katter och hundar hade dem också, men efter att ha ätit sig mätta, föll de bort.

För den här svararen var barndomen en tid då medvetenhet om fästingarna existerade men inte rädslan för dem. Fästingarna upplevdes höra till sommaren. Men från och med 1990-talet skedde en förändring i attityden mot fästingar då sjukdomsfallen och kunskapen om fästingburna sjukdomar gradvis ökade. Tillsammans förändrade de fästingar från vanliga följeslagare till fiender.

Senare, för ungefär tio år sedan, insjuknade en släkting från Nyslott i borreliä och var tvungen att läggas in på sjukhus. Han överlevde dock tack vare god behandling. Sedan dess har jag betraktat fästingar som fiender.

För att motverka att bli sjuk av en fästingburen sjukdom tar allt fler människor hänsyn till riskerna genom att anamma nya sätt att röra sig och utrusta sig för att röra sig i naturen där fästingarna har sin roll. Att klä sig fästingsäkert har blivit viktigare, en skyddsmekanism för många som rör sig ute i naturen och där man kan förvänta sig att fästingar förekommer.

När jag går ut i skogen har jag skyddskläder och sprutar fästingmedel på mig. Jag tror att fästingar också har en roll i det naturens kretsloppet, och jag vet inte hur jag ska utrota dem utan att peta till i hela systemet. Självklart sprider små rådjur fästingar, men jag behöver inte gå in i samma snår. Jag vaccinerade mig själv när det annonserades så mycket, men det hjälper inte mot borrelia.

De oväntade och väntade mötena med fästingar utmanar vårt aktörskap, våra vardagliga rutiner och känsloreaktioner. Fästingarna utmanar också rumslighetens gränser där fästingar kunde, i enlighet med antropologen Mary Douglas (1966), kallas för *matters out of place*. Då anses fästingar vara malplacerade i ett visst sammanhang eller på en viss plats såsom hemmet eller sommarstugan.

Fästingar utmanar också gränserna för kroppsliga möten, för det privata och mest intima, när de tränger igenom lager av kläder för att suga sig fast på vår hud. Då blir fästingar, i enlighet med geografen Emma R. Power (2007), kroppar på fel plats, *bodies out of place*.

Möten med fästingar sker i kontaktzonen *natureculture*, i naturkulturer, som historikern och feministen Donna Haraway (2008) kallar dem och som inte kan skiljas åt. Möten kan också ses som sammanflätningar och leder ofta till ett materiellt beroendekap där vi till exempel genom olika fästingrelaterade produkter försöker motarbeta fästingar.

Numera är fästingar mycket vanliga och det finns gott om dem åtminstone på vårt sommarställe i Ruokolahti [...] När jag går ut i naturen till den gräsbevuxna terrängen eller i skogen, skyddar jag mig med långa ärmar och ben, samt med tajta strumpor som jag drar över mina byxben. Och ytterligare en skjorta in i byxbenet och gummistövlar på. Trots dessa försiktighetsåtgärder hittar de små djuren ibland vägen till huden.

De ovan nämnda utmaningarna som påverkar kroppen, materialiteten, det rumsliga och rutiner syns tydligt i ovanstående citat där sommarplatsens miljö har förvandlats till ett utrymme invaderat av fästingar. Att vandra i naturen är detsamma som att förbereda sig för fästingar. Men genom att utrusta sig själv är det möjligt att njuta av naturen utan att hoppa över naturupplevelsen på grund av fästingar.

Fästingar upplevs ofta utmana rumsliga gränser då de, så att säga, rör sig från naturen in i kulturen – till platser som människan

har format och starkt definierat som sina, varav hemmet, gården, joggingstigen och dylika kan nämnas. Fästingen behandlas då som ett skadedjur som man måste bli av med.

Fästingupplevelserna relaterade till rum och platser utmanar oss mer ju mer vi känner att fästingen är så att säga på fel plats. Staden är ofta just en sådan plats, trots att det finns natur och fästingar även i stadsmiljöer, för att inte tala om föda för fästingarna. Fästingen uppfattas som en invasiv art, ett främmande skadedjur, som människorna inte vill dela sin levnadsmiljö med.

Vi bor i Tölö, och min kompis barn fick en fästing på huvudet på en innergård sommaren 2011. Då kändes det ännu som en 'freak accident', sånt händer inte! Sommaren 2017 var vi på föräldrarnas sommarstuga och på kvällen när jag skulle gå och lägga mig kände jag att jag hade något skräp mellan bröstet under bh:n. När jag tittade närmare visade det sig vara en fästing. Jag fick panik och det kändes äckligt och jag fick ångest, jag kunde inte genast få lös den.

Att vi ofta och i många sammanhang tänker på fästingar som *matters* och *bodies out of place* rättfärdigar hos en del människor att fästingar behandlas våldsamt, till och med sadistiskt. Dessa beskrivningar berättar något oroväckande om oss människor: om bristen att respektera andra levande arter. I fästingdiskussionerna är det inte fästingar vi sympatiserar med, utan människor och andra djur som utsätts för fästingar.

En gång när vi städade hittade vi en fästing på golvet som nästan hade rundat sig till en boll. Det förblev oklart var den hade sugit blodet, ingen märkte något på sig själv. Hur länge den hade påverkat offret vet jag inte. Jag hatade fästingar så mycket att jag först halverade den med en pincett och kastade sedan resterna i eldstaden. De (fästingarna) blev inte kvar ör att springa runt i stugan eller på gården.

Våldet som fästingarna utsätts för är exceptionellt tufft och makabert, vilket i huvudsak präglas av avsky och rädsla för fästingar och fästingburna sjukdomar. Det är dock bara en del av alla fästingar som bär på dessa sjukdomar, vilket komplicerar attityden och till och med överbetonar farorna med fästingar. Det finns många hotfulla och farliga saker i världen – och visst – fästingburna sjukdomar kan vara mycket farliga.

Vilka lärdomar tar vi med oss av att studera människor i relation till fästingar och fästingar i relation till oss? Vi tänker: mycket

om oss själva, våra rutiner, våra vanor, våra attityder. Om vårt sätt att förhålla oss till naturen och dess arter, vårt sätt att skapa och upprätthålla gränser mellan oss själva och andra djur, vår uppfattning om vad som är värdefullt och vad som inte är det, vem som får leva och vem som inte får. Borde då inte fästingar ha rätt att vara fästingar precis som vi människor har rätt att vara människor?

Källor och litteratur

Otryckta källor

Frågelista Fästingen SLS 2342, Helsingfors, Svenska litteratursällskapet i Finland r.f.

Frågelista Punkit tulevat, Helsingfors, Finska litteratursällskapet SKS

Litteratur

Douglas, Mary (2001/1966): *Purity and danger. An analysis of concept of pollution and taboo*. London: Routledge.

Haraway, Donna (2008): *When Species Meet*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.

Kivi, Aleksis (1873/2007): *Seitsemän veljestä*. Helsinki: Otava.

Latva, Otto (in print): "From Harmless Nuisance to Frightening Enemy - The Changing Perceptions of Ticks in Finland before the 1990s". Opulerat artikelmanuskript.

Lévi-Strauss, Claude (2003/1962): *Le totémisme aujourd'hui*. Paris: PUF.

Malamud, Randy (2013): "Foreword", *Trash animals: How we live with nature's filthy, feral, invasive, and unwanted species*. Red. Johnson, P. D. & Nagy, K. Minneapolis: University of Minnesota Press, s. ix-xiii.

Power, Emma R. (2007): "Pests and Home-making: Depictions of Pests in Homemaker Magazines." *Home Cultures* 4(3), s. 213–236.

Süskind, Patrik (1985): *Das Parfüm. Die Geschichte eines Mörders*. Zürich: Diogenes.

Uexküll, von, Jakob & Georg Kriszat (1934): "Streifzuge durch die Umwelten von Tieren und Menschen". *Ein Bilderbuch unsichtbarer Wellen*. Berlin: Springer.

De förbisedda och nedtygade – om djurs agens och människo-djurrelationer i organisationsforskningen

---

Astrid Huopalainen

Vad har icke-mänskliga djur med organisering, våra mänskliga organisationer och den samtida organisationsforskningen att göra? Hur kan vi människor leva väl och organisera oss i ett ansvarsfullt samspel med övriga djur på vår gemensamma, mer-än-mänskliga planet? Hur kan djurs agens eller aktörskap, perspektiv och intressen lyftas fram från marginalerna till att bli centrala frågor inom en progressiv, framåtblickande och kritisk organisationsforskning? I denna essä problematiserar jag den traditionellt antropocentriska organisationsforskningen, genom att diskutera djurs aktörskap och den kritiska organisationsforskningens växande intresse för människo-djurrelationer. Jag argumenterar för att organisationsforskningen behöver vidareutvecklas bortom människocentrerade synsätt gentemot en genuint flerartsinkluderande, mångvetenskaplig disciplin som gör djurs unika perspektiv, agens och intressen rättvisa. Jag efterlyser framtida organisationsstudier som möter samtidigt hållbarhetsutmaningar genom att helhjärtat inkludera mångfacetterade djurfrågor till de frågor som kräver vår omedelbara akademiska och samhällliga uppmärksamhet. I essän

anknyter jag mina reflektioner till posthumanistiska filosofiska idéer och inriktningar (Braidotti 2013, 2019; Haraway 2003, 2008, 2016). Posthumanistiska filosofiska och teoretiska idéer påminner oss om att allting i världen inte kan förstås i mänskliga termer (Åsberg et al. 2012). Etablerade samhälleliga dualismer, så som uppdelningen människa/djur, natur/kultur, kropp/själ eller man/kvinna ifrågasätts, och icke-mänskliga aktörer, som djur, tas på allvar utifrån sina unika och specifika livsvillkor. Posthumanister granskar således kritiskt vår tillvaro och rör(l)iga värld bortom människans överhöghet eller bortom den vita mannen som universums mittpunkt, särskilt genom att problematisera människans förhållande till en mängd övriga aktörer. Genom att skifta perspektiv från det dominanta till det förbisedda kan vi samtidigt modigt ifrågasätta förgivettagna maktkonstruktioner och hur de upprätthålls av oss människor i tid och rum. Posthumanistiska idéer kan i sin mångfald också inspirera oss till att kreativt, nyfiket och hänsynsfullt brygga över gränserna natur och kultur för att arbeta för en mer flerartsinkluderande, human och jämställd värld.

Djur – hur kan vi se er, beröras av er, lyssna in er och göra er bättre rättvisa?

Kommer du ihåg bilderna på isbjörnen Pizza, världens mest sorgsna björn som satt inspärrad i en trång inhägnad mitt i ett kinesiskt köpcentrum för att locka kunder till köpcentret? Bilderna på den ensamma björnen med nedböjt huvud och olycklig blick, mal-placerad på ett kallt betonggolvet i konsumtionskulturens högborg så långt ifrån sina naturliga levnadsförhållanden som man kan komma, påminde många av oss om de fulare sidorna av människors behandling av och förhållningssätt till övriga djur. Isbjörnen Pizzas beteende och agerande tolkades i betydande grad som sorg, vilket väckte många människors empati och sympati. Efter att fallet Pizza blev offentligt och bilderna på den olyckliga björnen spreds världen över, växte även pressen på de kinesiska myndigheterna att åtgärda och förbättra Pizzas levnadsförhållanden. Pizza förflyttades senare till en delad inhägnad i en marin djurpark hos sin isbjörnmamma, ens lite närmare – men fortfarande långt ifrån – ett isbjörns-

liknande liv (Äijälä et al. 2020). Människo-djurrelationer är komplexa, kultur- och situationsbundna, och så ofta paradoxala. Vi människor förhåller oss ofta motsägelsefullt till den mångfald av icke-mänskliga djur som vi i vår vardag och i våra samhällen bemöter, ser och omges av. Jag utgår i denna essä ifrån att människor är djur bland andra djur, även om vi människor åtnjuter privilegier och (oftast) har mer makt än övriga djur. Precis som många posthumanistiska forskare (se till exempel Braidotti 2013, 2016; Haraway 2008; Åsberg et al. 2012) påminner oss om är vi människor samtidigt inte rationella, exceptionella subjekt fränkopplade övriga aktörer i vår omgivning, trots att vi ofta skapar och upprätthåller explicita gränser mellan oss och de andra. Gränserna mellan oss och övriga djur är diffusa och flyktiga: vi människor *blir till* i relationer med en myriad övriga aktörer där också vår kroppslighet är gränslös och mer-än-mänsklig. Till exempel bebos våra kroppar av fler mikrober, svampar och virus än celler. Lyckligtvis lever vi för det mesta i symbios med dessa. Vad Donna Haraway genom figurationen sällskapsarter (på engelska companion species) påminner oss om är att enheterna djur och människa aldrig existerat separat annat än som språkliga konstruktioner och humanistiska idéer.

Icke-mänskliga djur, eller de aktörer vi vanligtvis kallar för djur, omfattar en heterogen samling olika kännande och tänkande individer med agens, intentioner och handlingskraft. Djur är subjekt och levande varelser, med den levande varelsens unika perspektiv, emotioner, vilja, skiftande föreställningsramar, röster, reaktioner och avsiktliga beteenden i omgivningen så som nyfikenhet, omsorg, likgiltighet eller rädsla. Vi delar inte samma språk, men det betyder inte att vi inte kan kommunicera med varandra eller som människor mer vördsamt lyssna in djurs röster och perspektiv – på djurs villkor. Således blir den affektiva, estetiska kunskapen och icke-verbala kommunikationen i människo-djurrelationer central. Icke-mänskliga djur samverkar med oss människor. I våra människostyrda organisationer och samhällen arbetar djur för och med oss i en mängd olika roller, även om denna national-ekonomiskt värdefulla, medicinska och hälsomässiga insats sällan räknas som arbete. Organisationsetnografen Damian O’Dohertys (2016) observationsstudie från Manchesters internationella flygplats visade hur den tigerrandiga katten Olly, som för övrigt bodde

på flygplatsen, på olika sätt interagerade och samspelade med människorna som rörde sig på flygplatsen. Katten blev lite av en uppmärksammas maskot för personalen som innehade olika roller. Olly blev en större PR-möjlighet för organisationen och ett rätt omtyckt sällskapsdjur för resenärerna. Alla gillade samtidigt inte katten och många ansåg att Olly var något av ett störande inslag som stal uppmärksamheten från viktigare angelägenheter inom organisationen (Seffer 2020; O'Doherty 2016). Vad O'Dohertys (2016) etnografiska studie påminner oss om är att djur är sociala och organisatoriska aktörer: djur påverkar, medskapar och deltar eller spjärnar emot och vägra att delta i våra organisatoriska liv, trots människors tendenser att förbise eller förminska dessa aktörer. Djur påverkar också många människors dagliga organisering: vi som lever med hundar strukturerar upp våra dagar utifrån våra hundars behov för att garantera dem tillräckligt med motion och vila. Vårt sätt att reagera och agera i organisationer färgas av övriga djurs närvaro och aktörskap. I just den tigerrandiga flygplatskatten Ollys fall öppnade denna insikt i sin tur upp för nya tankar och idéer för organisationen som inte hade varit möjliga utan att katten hade setts som en aktör eller ett organiserande subjekt (Seffer 2020).

Vår organiserade tillvaro med andra djur präglas av både närhet och distans. Vissa djur vill vi människor gärna hålla på respektfullt avstånd, medan andra inbjuds till omedelbar närhet och symbios med oss i våra hem. Djur nyttjas som resurser i till exempel jordbruket, trots att maskinerna långt ersatt hästarna i skogen eller på åkern, åtminstone på nordliga breddgrader. Vissa djur använder människor som prydnader, status- eller maktsymboler. Tänk bara på de otaliga statyer, tavlor eller representationer av konungar, diktatorer och maktens män och några enstaka kvinnor i respektgivande uniform och kroppsställning uppe på hästryggen. Marlboro-mannen som nonchalant rider mot solnedgången är fortfarande något av det maskulina entreprenörskapets idealbild. En hel del djur i våra samhällen blir enkom objektifierade eller instrumentellt behandlade. I Finland är få djur lika stigmatiserade som vargen eller fästingen. Det finns många djur bland oss som vi inte ser. Djur lever i förhållanden som många väljer att inte se: djuren mitt i industrilogiken som aldrig går ute på grönbeta eller ser stjärnbeströdda himlar, försöksdjuren i laboratorier, pälsdjuren

eller de minsta små krypen som inte vårt öga kan skönja. En del mer privilegierade, men av människor helt kontrollerade djur, agerar som människors lojala följeslagare, till exempel för distansarbetande freelancers vid hipstercaféer i Berghäll. Andra syns numera till på våra kontor, trots att alla kanske inte är helt bekväma med det. Djur arbetar inom hälso-, terapi- och välfärdsarbeten eller inom turism, idrott och underhållning. På en del turistorter i Lappland kan du prova på att yoga med renar (paradoxalt nog med renskinn som din yogamatta). Även nya yrken för djur har uppkommit, så som coronahundarna på flygfältet, smärthundarna i vårdarbete eller sjukhusets klinikhund som i sjukhusmiljöer skolats till att alarmera smärtpatienter om inkommande smärtattacker. Dessa yrken påvisar att djur blivit en del av miljöer som traditionellt reserverats för människor. Utvecklingen påminner oss om den potential och betydande hälsoeffekt som djur kan ha på oss människor, utöver allt det vi redan vet om utifrån forskningen, och hur djurs och människors hälsa på många sätt sammanflätas. Samtidigt väcks i exemplen ovan också nya etiska frågor om djurs perspektiv, intressen och välmående i människo-djurryken. Hur anpassar sig djur som sociala aktörer till människocentrerade samhällen som opererar enligt människors normer, regler och logiker? Hur kan vi människor bli bättre på att organisera, designa och medskapa samhällen med övriga aktörer och inte bara utifrån människans intressen och behov?

Smärthund. Upphovsrätt: Sandra Valli.

Vad har djur med organisationsforskningen att göra? Som mångvetenskaplig disciplin under paraplybegreppet företagsekonomi ägnar sig organisationsforskare ofta åt studiet av ordningens och oordningens dialektik (Kärreman och Rehn 2007), eller vad som sker inom och utanför organisationer. Där organisationsteorin formats av ekonomiska vetenskaper, sociologin, antropologin, beteendevetenskaper och psykologi, inspireras särskilt kritiska organisationsforskare i dag av frågor kring estetik, affekt, kroppslighet och heterogena posthumanistiska idéer, så som de begreppsliggjorts inom kulturstudier, feministisk teori och filosofi. Denna mångfald och rikedom av perspektiv gör organisationsforskningen samhällsviktig, livskraftig och intressant. I kärnan av organisationsforskningen finns en vilja att bättre försöka förstå och förklara det röriga fenomenet *organisering* (och de närliggande praktikerna oordning, ledning och styrning), ofta i syfte att skapa bättre och mer fungerande organisationer. Vad är organisering som process och vardagliga praktiker, och hur tar sig organisering uttryck i tid och rum? Vilka deltar i dessa rör(l)iga handlingsprocesser och vad sker inom och utanför våra organisationer? Organisering är en helt central komponent i all mänsklig, men också icke-mänsklig verksamhet och handling.

Vi kan inte tänka oss en värld utan organisering, koordinering, samarbete, planering, ledning, styrning och social interaktion. Vad vi däremot kanske mer sällan tänker på är att denna organisering även sträcker sig bortom människor, mänskliga organisationer och mänsklig handlingskraft. Hittills har organisationsforskningen varit synnerligen antropocentrisk, där forskare oftast begränsat sig till studiet av mänsklig organisering. Trots detta vet vi att många icke-mänskliga aktörer, så som tekniken, den artificiella intelligensen eller just djuren, organiserar, strukturerar och interagerar både med och utan oss. Djur är med om att aktivt medskapa våra organisationer. Vi vet också att sociala insekter som bin, myror och termiter skapar fascinerande organisationer och samhällen helt oberoende av oss människor, och att djurriket är fyllt av mångfacetterade organiserade strukturer och hierarkier. Djur organiserar för sina egna behov, oberoende av oss människor.

Givet att organisering alltid är mer än mänskligt och alltid inbegriper icke-mänskliga aktörer och deras handlingskraft, blir frågan om hur vi kan studera och göra mångfacetterad mer-än-mänsklig organisering rättvisa även relevant. I människocentrerade samhällen placeras den eurocentriska vita mannen fortfarande förhållandevis ofta i centrum av universum, precis som i Leonardo da Vincis teckning av den vitruvianske mannen med ideala proportioner från slutet av 1490-talet. Människans plats ses fortfarande oftast vara på toppen av makthierarkier. Kritiska organisationsforskare synar frågor om maktdynamiker och människans plats i dessa relationer, hur språket konstruerar vår värld och hur normer disciplinerar eller inte disciplinerar oss. Vilka röster blir hörda i organisationer och vilka förbises eller nedtygats? Hur kan vi ifrågasätta och problematisera det förgivettagna? Kritiska organisationsforskare nöjer sig inte med att konstatera att världen är problematisk och organisationer arenor där maktspel, orättvisor och oetiskt handlande tar sig uttryck. Ett emancipatoriskt kunskapsintresse och en vilja att konstruktivt förändra världen till det bättre driver kritiska forskare framåt. Frågor om hur vi människor mer ansvarsfullt, hållbart och etiskt kan organisera oss i förhållande till andra djur, växter, ekosystemen och naturen – blir således särskilt centrala.

Animal Organisation Studies – ett nytt fält inom organisationsforskningen

Hur förhåller vi oss till olika djur i organisationssammanhang? För att ens kunna tala om organisationer i dag hävdar Sayers (2016), med flera, att vi inte kan begränsa oss till människor, mänskligt aktörskap eller mänsklig handling (Tallberg och Huopalaianen 2024). Djur och djurs aktörskap kan på så många sätt fördjupa och öka förståelsen av organisering, samtida organisationer och organisationers centrala praktiker, så som ledarskap eller styrning. Inom organisationsteorin har inkluderingen av icke-mänskliga djur traditionellt varit begränsad. Även om människo-djurrelationer i allt högre grad studeras inom den flerartsinkluderande och kritiska organisationsforskningen (se till exempel Coulter 2016; O'Doherty

2016; Huopalainen 2022a; Hamilton & Taylor 2013; Jammaers 2023, Jammaers och Huopalainen 2023; Labatut et al. 2016; Sage et al. 2016; Sayers et al. 2019; Skoglund och Redmalm 2017; Tallberg et al. 2020; Tallberg och Hamilton 2022; Taylor och Fraser 2019), förklarar vår rätt komplicerade gemensamma historia med övriga djur, dominerande maktrelationer där människor anses ha högre moralisk status än andra djur och artspecifika hierarkier varför *vissa* människo-djurrelationer blivit mer studerade än andra. Särskilt människors förhållande till de fluffiga, ofta disneyferade, storögda så kallade sällskapsdjuren som åtnjuter en speciell ställning i människors liv och vardag har studerats, både inom sociologin och organisationsforskningen, medan de nedtystade och mest sårbara djuren fått mindre akademisk uppmärksamhet, eller hamnat helt i skymundan.

Arbetande djur som i mänskliga samhällen traditionellt uppfattats som nyttiga för människor eller har hög status som karismatiska djur och samtidigt tjänar människor som sällskap, har till viss grad studerats. Till sådana djur räknas särskilt hundar och hundars arbete för oss människor, som service- och assistenthundar (Jammaers 2023), polishundar (Knight och Sang 2020) och terapihundar (Charles och Wolkowitz 2019, 2023). Skoglund och Redmalm (2017) studerade till och med hunden Bo Obama i Vita huset. Hundar i organisationer (Cunha et al. 2019; Cudworth 2022) har alltså generellt studerats, medan också sårbarheten och den affektiva kommunikationen i specifika, intima människo-hundrelationer uppmärksammats (Satama och Huopalainen 2019; Huopalainen 2022a). Samtidigt som en del djur inkluderats i organisationsforskningen har människors förhållningssätt till osynliga djur, till exempel inom djuruppfödningen, blivit mindre utforskade (för undantag, se Coulter 2016; McLoughlin 2019; Sayers 2016; Sayers et al. 2022; Tallberg et al. 2022). I augusti 2022 utkom det redigerade verket *Oxford Handbook of Animal Organisation Studies* (Tallberg och Hamilton 2022) som på många sätt lägger grunden för en ny kritisk disciplin inom organisationsstudier, nämligen djurorganisationsstudier (Animal Organisation Studies). Samlingsverket är också ett politiskt ställningstagande och bidrar till att skapa mer legitimitet för mångtydiga och mångvetenskapliga

djur- och organiseringsfrågor inom den antropocentriska organisationsforskningen.

Djur som föremål för organisering eller djur som organisationsforskningens objekt

Det verkar som om de allra flesta samhällsliga människo-djurrelationer utspelar sig på människans villkor, i människans organiserade och styrda värld. Människor utnyttjar fortfarande övriga djur som resurser, sällskap, underhållning, mat, kläder, prydnader eller mediciner. Djur organiseras i hög grad utav oss människor i olika, ofta obalanserade maktrelationer, där djur fortfarande saknar rättigheter. Frågan om djur inom organisationsstudier inbjuder oss till att djupgående problematisera hur djur traditionellt uppfattats som föremål för organisering eller enkom som resurser eller objekt som primärt funnits till för människor att exploatera. Jag vill här inbjuda till alternativa, mer etiska tanke- och förhållningssätt. Sårbarhet är ofta närvarande i våra relationer till alla övriga djur, men som jag tidigare varit inne på är en del djur är i vårt samhälle särskilt utsatta.

Produktionsdjuren, så som grisar, höns eller kor som föds upp för mänsklig konsumtion, positioneras sällan, om någonsin, som aktiva subjekt (Cole och Stewart 2014; Coulter 2016; Sayers 2016). Kategorin produktionsdjur reflekterar hur vårt språk upprätthåller maktförhållanden och konstruerar särskilda antaganden om verkligheten. Maktförhållanden förklarar även delvis dessa djurs marginaliserade position i våra samhällen. Som organisationsforskaren Janet Sayers (2016, 371) skriver om grisen, "utsätts hon för och nedtystas av så mycket 'organisation'". Grisars organiserade lidande och plats i ojämlika maktstrukturer bidrog till mitt och min forskarkollega Eline Jammaers intresse att undersöka posthumanistisk konst och konstskapande som granskar våra förhållningssätt till dessa osedda andra (Huopalainen och Jammaers 2024). I möten med konsten (bild 2) aktiveras våra sinnen affektivt, på sätt som kan få oss att reflektera över samhällsliga orättvisor och drömma om alternativa världar. Genom konstnärligt skapande kan vi samtidigt granska viktiga frågor om makt, relationell etik och 'mer-än-mänsklig' sårbarhet (Huopalainen och Jammaers 2024).

Nimetön – Alive. Upphovsrätt: Jenni Latva. Med tillstånd av Kunsthalle Seinäjoki.

Att reflektera över djur som den människostyrda organiseringens föremål för organisering eller *objekt* kan även få oss att problematisera systematiskt, institutionaliserat våld, och hur vi förhåller oss till djur på produktionsanläggningar. Frågan modern djurproduktion är i högsta grad en fråga om organisering – instrumentell och tayloristisk sådan – där vi ofta som konsumenter väljer att blicka bort snarare än att aktivt ta ställning till problematiken. I dag präglas vårt förhållningssätt till uppfödda produktionsdjur, så som grisar, kor eller höns, ofta av ett rumsligt och emotionellt avstånd, helt enkelt för att den industriella köttproduktionen är dold för de allra flesta av oss. Kognitiv dissonans hänvisar till motstridiga resonemang och en slags förnekelse av djurens lidande. Samtidigt vet vi att människors utnyttjande av andra djur medför negativa hälsoeffekter också på oss människor (Crary och Gruen 2022). Inom vinstdriven industriell djurhållning som opererar enligt produktionslogiken positioneras levande djur paradoxalt nog som resurser eller icke-djur, fränkopplade både oss människor men också helt avskiljda från sina egna naturliga, affektiva världar. Den övergripande målsättningen blir då att utnyttja till exempel grisar, kor, höns eller laxar så kostnadseffektivt som möjligt. Detta organiserade lidande och det moraliskt, etiskt och fysiskt smutsiga arbete som det samtidigt innebär, har till viss omfattning studerats (Baran et al. 2016;

Hamilton och McCabe 2016; Sayers 2016). Samtidigt samexisterar i dag olika system för modern djuruppfödning. Dessa spänner allt från storskalig och vinstinriktad industriell djurhållning (Labatut et al. 2016; Porcher 2017) till mer lokala, småskaliga och ekologiska verksamheter (Porcher 2015). Det sägs att många bönder känner empati för djuren (Porcher 2015) samtidigt som de ofta tvingas navigera lönsamhetstryck och restriktioner, vilket direkt kopplar till djurens välmående (Kaarlenkaski och Lonkila 2020). Trots skillnader som går att skönja produktionssystem emellan och ”komplexiteten utav mer-än-mänskligt aktörskap på gårdar” (Kaarlenkaski och Lonkila 2020, 48) som avslöjar hur motstånd, omsorg och olika människo-djursarbeten sammanvävs, förblir de fabriksuppfödda produktionsdjuren de osedda, högt organiserade och hyper-sårbara samhällseliga andra. Ofta bortkopplas de från etisk och moralisk samhällselig begrundan (Sayers 2016; Coulter 2016), vilket också kan ses som uttryck för hur kulturella och samhällseliga normer och vårt mänskliga språk opererar.

Mot mer etiska förhållningsätt till djur som kännande aktörer och organiserande subjekt

Som organisationsforskare vill jag aktivt inkludera marginaliserade aktörer och teman till det företagsekonomiska fältet och organisationsforskningen. Vad är det som gör att vissa frågor uppfattas som relevanta, viktiga eller mer legitima än andra att forska i? Varför uppfattas just djurfrågor som känsliga, sentimentala eller rentav för politiska för oss forskare att engagera oss i? Forskning är aldrig värdeneutralt. Det verkar som om djur fortfarande inte riktigt hör hemma i den rationella, maskulina och människocentrerade organisationsforskningen som positionerar andra djur som organiserings resurser eller objekt snarare än kännande subjekt. Samtidigt kan vi inte förbise det faktum att djur organiserar som individer, aktörer och subjekt, trots att människor vanligtvis inte tillskriver andra djur ett sådant aktörskap eller avsiktligt handlande. Hur blir vi människor bättre på att förflytta vår blick och faktiskt se och uppmärksamma detta aktörskap och de andra, så att vi kommer närmare levande djurs upplevelser och värld, och känner

ansvar och omsorg för dem? Hur hanterar vi eller ruskas vi om av den potentiellt obekväma blicken som även djuret stundvis riktar mot oss, samtidigt som vi utifrån vår humana horisont gör våra tolkningar av djuret? Kan vi förändras i detta möte med den andre?

Hur djur organiserar som individer, aktörer och subjekt, eller hur djur organiseras eller blir delaktiga i olika organiseringsprocesser, är högaktuella frågor i vår antropocena tidsålder. Som jag redan varit inne på organiserar och (om)skapar djur sin egen och vår delade omgivning, så som levande aktörer konstant gör. Exemplet Olly på Manchesters flygplats visade på kattens aktörskap, men vi organisationsforskare behöver fördjupa dessa tankegångar och ytterligare expandera härifrån. Jag har kombinerat mitt privata intresse och min bakgrund som hästflicka med studiet av ledarskap, och frågat mig varför ledarskapsforskningen traditionellt utgått ifrån att de aktörer som deltar i utformningen och praktiserandet av ledarskap (och nu förstår jag ledarskap som en relationell praktik) enkom är människor (se också Seffer 2020). Vad händer om och när vi granskar flerartssamarbetet eller människans och hästens dynamiska samspel (Huopalainen 2022b)? Kan denna affektiva, icke-verbala och kroppsliga kommunikation som konstant är i rörelse berätta oss något nytt och spännande om ledarskap? Vem leder egentligen vem – och hur skiftar ledarpositionerna i tid och rum? Hur får vi hästen, ett stort och domesticerat flockdjur att med små och osynliga medel välja att samarbeta med oss – på mer likvärda grunder och villkor? Kan vi genom att lyssna in hästen bli bättre på att känna igen icke-verbala, kroppsliga och affektiva dimensioner utav organisering och ledarskap, bortom mänsklig handling?

Till sist – mot nya öppningar och horisonter

I människors förhållningssätt till övriga djur varvas omsorg och vård med dominans och våld, och alla människo-djurrelationer är till sin natur komplexa, situerade och ofta problematiska. Vi människor (om)formar och organiserar vår omgivning på sätt som haft katastrofala följder för vår natur och djuren. Våra organisationer och samhällen är däremot alltid mer-än-mänskliga. Vi

fokuserar inte längre enbart på människors handlingar, praktiker eller välbefinnande i (arbets)organisationer. Vi behöver förflytta blicken från människan till de många så kallade andra. I en värld där människan satt sina outplånliga spår på naturen (Sörlin 2018) behöver vi alla, i alltmer omfattande grad, erkänna vårt ömsesidiga beroendeförhållande, organisering och interaktion med övriga djur, naturen och omgivningen. Frågan om hur vi människor kan leva ansvarsfullt och hållbart på vår delade planet är högaktuell. Människors och djurs sammanvävda hälsa och välmående är något som forskare i allt högre grad uppmärksammat och även behöver uppmärksamma i framtiden. I posthumanistisk anda vill jag att vi fortsätter att problematisera den antropocentriska (organisations) forskningen och inkludera nya perspektiv som tar djurs aktörskap, röster och intressen på allvar. Vi behöver förstå att vi är olika och har olika tillgång till resurser i maktförhållanden, men att vi samtidigt på många sätt är så lika. Djur är inte tysta, snarare nedtystas de av oss människor. Om vi vill att vår egen och andra arter ska överleva behöver också våra viktiga beslut vara mindre människocentrerade och mer empatiska, holistiska och flerartsinkluderande till sin natur. Naturligtvis är det inte heller bara organisationsforskare som behöver vidga sina vyer forskningsmässigt. Jag ser enorm potential i gränsöverskridande samarbeten för en mer hållbar värld.

I ett människocentrerat samhälle har andra djur för det mesta behövt anpassa sig till människors logiker, intressen, organiseringsätt, normer och regler. Allt detta får mig att känna att det så ofta saknas utrymme och respekt för djuret självt, där djurets unika personlighet, agens, perspektiv, röst och intressen beaktas och hörs, och inte används för att förmedla mänskliga idéer, projektioner eller intressen. Hur ofta tänker du utifrån din vardag på tillvaron utifrån djurens intressen eller perspektiv? Hur kan vi alla ändra på destruktiva sätt att organisera, förhålla oss till och behandla övriga djur? Kan vi arbeta för mer empatiska sätt som respekterar och värnar om djurs välmående och också erkänner vårt ömsesidiga beroende och gemensamma välmående? Jag efterfrågar mer forskning som kritiskt granskar den instrumentella och (o)etiska organiseringen av människo-djurrelationer, och aktivt bidrar till skapandet av mer etiska och humana flerartsorganisationer. Coulter (2016) påminner oss om att det finns otaliga exempel på oetisk

behandling av andra djur, men att det också finns hoppigivande exempel på människo-djurrelationer som präglas av empati, omsorg, kärlek och respekt. Låt oss tillsammans jobba för att sådana människo-djurrelationer skall bli normen snarare än undantaget, både i våra organisationer och i våra samhällen i stort.

Litteratur

- Baran Benjamin, Rogelberg, Steven & Clausen, Thomas (2016): "Routinized Killing of Animals: Going Beyond Dirty Work and Prestige to Understand the Well-Being of Slaughterhouse Workers", *Organization* 23(3), s. 351–369.
- Braidotti, Rosi (2019): *Posthuman Knowledge*. Cambridge: Polity Press.
- Braidotti Rosi (2013): *The Posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Charles, Nickie & Wolkowitz, Carol (2023): "Basically He's a Pet, Not a Working Dog?: Theorising What Therapy Dogs Do in the Workplace", *Work, Employment and Society*. Published online before print. <https://doi.org/10.1177/09500170231161495>
- Charles, Nickie & Wolkowitz, Carol (2019): "Bringing Dogs onto Campus: Inclusions and Exclusions of Animal Bodies in Organizations", *Gender, Work and Organization* 26(3), s. 303–321.
- Cole, Matthew & Stewart, Kate (2014): *Our Children and Other Animals. The Cultural Construction of Human-Animal Relations in Childhood*. Farnham, Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- Coulter, Kendra (2016): *Animals, Work, and the Promise of Interspecies Solidarity*. New York: Palgrave Macmillan.
- Crary, Alice & Gruen, Lori (2022): *Animal Crisis. A New Critical Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Cudworth, Erika (2022): "Working the dog: The Organization of Space, Time, and Labour in Multispecies Homes", *The Oxford Handbook of Animal Organization Studies*, red. Linda Tallberg & Lindsay Hamilton.. Oxford: Oxford University Press, s. 115–128.
- Pina e Cunha Miguel, Rego, Arménio & Munro, Ian (2019): "Dogs in Organizations", *Human Relations* 72(4), s. 778–800.
- Hamilton, Lindsay & McCabe, Darren (2016): "'It's Just a Job': Understanding Emotion Work, De-Animalization and the

- Compartmentalization of Organized Animal Slaughter”, *Organization* 23(3), s. 330–350.
- Hamilton, Lindsay & Taylor, Nik (2013): *Animals at Work. Identity, Politics and Culture in Work with Animals*. Leiden: Brill.
- Haraway, Donna (2016): *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham: Duke University Press.
- Haraway, Donna (2008): *When Species Meet*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Haraway, Donna (2003): *Companion Species Manifesto. Dogs, People and Significant Otherness*. Chicago: Prickly Paradigm Press.
- Huopalaainen, Astrid & Jammaers, Eline (2024): ”Making the Unimaginable Imaginable?” The Power of Artmaking in Understanding Animal Vulnerabilities and ‘Humanimal’ Relationality in Organization Studies (OS)”, *Organization*, under utgivning.
- Huopalaainen, Astrid (2022a): ”Writing with the Bitches”, *Organization* 29(6), s. 959–978.
- Huopalaainen, Astrid (2022b): ”More-than-human Leadership? Studying Leadership in Horse-Human Relationships”, *The Handbook of Animal Organisation Studies: A critical reader in Ethics, Business and Society*, red. Linda Tallberg & Lindsay Hamilton. Oxford: Oxford University Press, s. 87–100.
- Jammaers, Eline & Huopalaainen, Astrid (2023): ”I Prefer Working with Mares, Like Women, Difficult in Character but Go the Extra Mile”: A Study of Multiple Inequalities in Equine (Sports) Business, *Gender, Work and Organization*. <https://doi.org/10.1111/gwao.13044>
- Jammaers, Eline (2023): ”On Ableism and Anthropocentrism: A Canine Perspective on the Workplace Inclusion of Disabled People”, *Human Relations* 76(2), s. 233–257.
- Kaarlenskaski, Taija & Lonkila, Annika (2020): ”In Search of Invisible Cows Collaboration, Resistance and Affection in Human-Animal Relationships on Contemporary Dairy Farms”, *Ethnologia Fennica* 47(2), s. 27–53.
- Knight, Charles & Sang, Kate (2020): ”‘At Home, He’s a Pet, at Work He’s a Colleague and My Right Arm’: Police Dogs and the Emerging Posthumanist Agenda”, *Culture and Organization* 26(5–6), s. 355–371.

- Kärreman, Dan & Rehn, Alf (2007): *Organisation – teorier om ordning och oordning*. Malmö: Liber.
- Labatut, Julie, Munro, Ian & Desmond, John (2016): "Animals and organizations", *Organization* 23(3), s. 315–329.
- McLoughlin, Eimear (2019): "Knowing Cows: Transformative Mobilizations of Human and Non-Human Bodies in an Emotionography of the Slaughterhouse", *Gender Work and Organization* 26(3), s. 322–342.
- O'Doherty, Damian (2016): "Feline Politics in Organization: The Nine Lives of Olly the Cat", *Organization* 23(3), s. 407–433.
- Porcher, Jocelyne (2017): *The Ethics of Animal Labor: A Collaborative Utopia*. Cham: Springer International Publishing.
- Porcher, Jocelyne (2015): "Animal Work", *The Oxford Handbook of Animal Studies*, red. L. Kalof. Online Publication. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199927142.013.8
- Sage Daniel, Justesen Lise, Dainty Andrew et al. (2016): "Organizing Space and Time through Relational Human-Animal Boundary Work: Exclusion, Invitation and Disturbance", *Organization* 23(3), s. 434–450.
- Satama, Suvi & Huopalaainen, Astrid (2019): "'Please Tell Me When You are in Pain': A Heartbreaking Story of Care, Grief and Female-Canine Companionship", *Gender, Work, and Organization* 26(3), s. 358–376.
- Sayers, Janet, Martin, Lydia & Bell, Emma (2022): "Posthuman Affirmative Business Ethics: Reimagining Human-Animal Relations through Speculative Fiction", *Journal of Business Ethics* 178(3), s. 597–608.
- Sayers, Janet, Hamilton, Lindsay & Sang, Kate (2019): "Organizing Animals: Species, Gender and Power at Work", *Gender, Work & Organization* 26(3), s. 239–245.
- Sayers, Janet (2016): "Report to an Academy: On Carnophallogocentrism, Pigs, and Meat-Writing", *Organization* 23(3), s. 370–386.
- Seffer, Julia (2020): *I mötet med det ordlösa: en etnografisk studie om hur relationellt ledarskap konstrueras i relationen mellan häst och människa*. Avhandling pro gradu. Åbo: Åbo Akademi.
- Skoglund, Annika & Redmalm, David (2017): "'Doggy-Biopolitics': Governing via the First Dog", *Organization* 24(2), s. 240–266.

- Sörlin, Sverker (2018): *Antropocen: En essä om människans tidsålder*. Stockholm: Weyler Förlag.
- Tallberg, Linda & Huopalainen, Astrid (2024): "We are the Missing People'. Posthuman onto-epistemologies in Organization Studies", *More-than-humanism: Organization Studies and posthumanism*, red. François-Xavier de Vaujany, Silvia Gherardi & Polyana Silva, London: Routledge.
- Tallberg, Linda, Välikangas, Liisa & Hamilton, Lindsay (2022): "Animal Activism in the Business School: Using Fierce Compassion for Teaching Critical and Positive Perspectives", *Management Learning* 53(1), s. 55–75.
- Tallberg, Linda & Hamilton, Lindsay (2022) (red.): *The Handbook of Animal Organisation Studies: A Critical Reader in Ethics, Business and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Tallberg, Linda, Huopalainen, Astrid & Hamilton, Lindsay (2020): "Can Methods Do Good? Ethnology and Multi-Species Research as a Response to Covid-19?", *Ethnologica Fennica* 47(2), s. 103–112.
- Taylor, Nik & Fraser, Heather (2019): "Resisting Sexism and Speciesism in the Social Sciences: Using Feminist, Species-Inclusive, Visual Methods to Value the Work of Women and (Other) Animals", *Gender, Work & Organization* 26(3), s. 343–357.
- Åsberg, Cecilia, Hultman, Martin & Lee, Francis (2012) (red.): *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.
- Äijälä, Mikko, García-Rosell, José-Carlos, Salmela, Tarja & Haanpää, Minni (2020): "Eläinten häiritsevä läsnäolo", *Kide: Lapin yliopiston tiede- ja taidelehti*, s. 9.

Veganism – ensakspolitik eller komplex vardagspolitik?

Freja Högback

I den här essän reflekterar jag kring argument som använts för att motivera veganism. Essän baserar sig på mitt pågående arbete med min doktorsavhandling om veganism under tiden 1995 till 2020 i Finland. Avhandlingen som görs inom genusvetenskap är influerad av kritisk djurforskning vilket också avspeglas i essän. Det empiriska materialet består av femton semistrukturerade intervjuer som jag gjort under åren 2017 och 2020 med finländska, finlandssvenska och en kurdisk vegan. Majoriteten är vita. Intervjupersonerna är mellan 21 och 58 år gamla och bor i städer i södra Finland. En har vuxit upp i Syrien och flera på landsbygden i Finland. Fem blev veganer på 1990-talet, fem kring 2010 och fem kring år 2017 eller 2020, och alla är ännu veganer då jag gjorde intervjuerna. 1990-talets veganer blev veganer i ett helt annat samhällsklimat än de som blir veganer idag. Jag har därför valt att strukturera essän kronologiskt. Jag har kategoriserat intervjupersonerna baserat på när de har blivit veganer för att kunna se vilka sorters argument som använts vid olika tider.

Idag, när veganism blivit vanligare, har veganism kritiserats både av veganer själva, veganforskare och massmedia för att vara en ensaksrörelse, ett moralistiskt identitetsprojekt (Simonsen 2012),

en konsumtionstrend eller en vit medelklassmarkör (Harper 2010; Polish 2018). Det är därför av intresse att granska vilka ideologier som veganism sammanlänkas med i argumentation för veganism.

Journalisten med fokus på veganism Sari Kivijärvi (2023) har poängterat att veganism också vittvättas. I det här sammanhanget handlar vittvätt i korthet om att beskriva och representera veganism som något som enbart vita medelklasspersoner företar sig utan att ta i beaktande en mångfald veganer och vegetariska praktiker och rötter över hela världen. De intersektionella och dekoloniala veganforskarna Amie Breeze Harper och Aph Ko har därför efterlyst en intersektionell veganism (Harper 2013; 2010) och en multidimensionell teori för frihet (Ko 2021). För den här essän är det av betydelse att majoriteten är vita personer och att veganism för en del inneburit att tron på Finland som en jämlik stat råmnat. Veganism kan alltså öppna upp nya dimensioner av samhället som tidigare varit dolda, och bryter med vit oskuld.

Olika argument – fokus på djur, människor eller miljö?

Veganföreningen Vegan Societys definition av veganism är att: ”Veganism är ett sätt att leva som försöker utesluta, så långt det är praktiskt möjligt, alla former av exploatering av och grymhet mot djur för mat, kläder eller något annat syfte”. Vilka argument används då för veganism i Finland? Det finns varierande sätt att argumentera för veganism och mångsidiga sätt att teoretisera dessa. Enligt matforskaren med fokus på veganism och köttätande Markus Vinnari (2010) kan orsaker till att inte äta djur delas in i tre argumentationskategorier: den zoocentriska, den biocentriska och den antropocentriska. Dessa kategoriseringar av argument är en grav förenkling, men ger en fingervisning om vad som väger tyngst för personen. Utöver dessa kategoriseringar kan tilläggas olika religiösa eller spirituella grunder för att inte konsumera animaliska produkter.

I ett zoocentriskt tankesätt ställs djurfilosofiska frågor i centrum. Detta tankesätt representeras i intervjupersonernas tal genom omnämmanden av den utilitaristiska djurfilosofen Peter Singer. Singer ser människor som en enhet vid sidan av djur i stället för

mer intelligenta än djur. Utilitarism strävar förenklat efter största möjliga lycka för största möjliga antal individer och förbjuder inte kategoriskt dödande (Kortemäki och Oksanen 2021). Det är utilitarism, inte zoocentriska argument, som strävar efter största möjliga lycka och jag vill poängtera att zoocentriska argument även kan vara andra än utilitaristiska. Djurfilosofen Tom Regan anses vara en av de viktigaste personerna vars idéer skapat djurrättsrörelsen av idag. Regan (1983) anser att icke-mänskliga djur har ett värde i sig. De beskrivs som så kallade livsobjekt vilket betyder att de, precis som människor, borde ha grundläggande rättigheter (Vinnari 2010). De argument som placerar djurs välmående i centrum argumenterar mot dödande och ätande av djur även på bekostnad av människors välmående.

Inom det biocentriska sättet att se på världen beskriver Vinnari (2010) människan som en likvärdig del av allt annat liv på jorden. Inom tankesättet är det av vikt vad människor äter samt hur maten produceras eftersom näringsintaget innebär stora föroreningar. För att producera ett kilogram kött behövs exempelvis stora mängder naturresurser (Vinnari 2010). Kortemäki och Oksanen (2021) framhåller att nyare argument för veganism med klimatargument tillkommit de senaste åren. Ett antirasistiskt eller intersektionellt argumentationssätt för veganism kan också räknas till biocentrism. Harper (2013) talar om ekologiska, djuretiska och mänskliga argument som sammanlänkade och om en så kallad vit ignorans, där man inte vill kännas vid hur de produkter man konsumerar producerats. Harper understryker bland annat att argument för veganism kan vara förolämpande mot rasifierade personer, exempelvis genom att okänsligt jämföra slaveri eller förintelsen med förtryck av djur (Harper 2013). Därför är också Kos (2019) förslag på en ny form av intersektionell syn på förtryck av djur och människor tillsammans ett välkommet nytt angreppssätt att tänka om veganism, som även det kan beskrivas som biocentriskt.

Det antropocentriska argumentationssättet, där mänskliga problem och värderingar poängteras, närmar sig veganism och dödandet av djur via förståelser om inbördes ojämlikhet mellan människor (Vinnari 2010). Inom detta argumentationssätt finns det även olika sätt att argumentera. Det kan handla om att understryka människans moraliska integritet och att vi därför inte borde äta

kött eller att understryka släktskap mellan icke-mänskliga djur och människor (Kortemäki och Oksanen 2021). Kortemäki och Oksanen (2021) inkluderar även markanvändning i det människocentrerade angreppssättet, medan Vinnari (2010) gör en skillnad och kategoriserar det som biocentriskt. Bland andra A.G. Holdier (2016) menar att ett antropocentriskt perspektiv skulle vara ett fruktsamt argument för veganism. Om människors välmående ställs i centrum, kan veganer och köttätare finna en gemensam grund. Detta eftersom människors välmående sällan prioriteras inom industriell slakt och produktion av kött. Ett fokus på mänskligt välmående skulle innebära ett krav på förändring av köttindustrin (Holdier 2016).

Även om jag i denna essä tar avstamp från Vinnaris (2010) sätt att kategorisera, vill jag poängtera redan nu att argumenten inte är så entydiga som detta sätt att kategorisera ger sken av. Detta är förenligt med veganforskaren Eva Giraud (2021) som menar att praktiken är mer komplicerad än teorin.

Åren 1995–2000 – djurrättsaktivism, anarkism och ahimsa

Två argumentationssätt framträder bland de som berättar om att ha blivit veganer på 1990-talet. Det zoocentriska sättet att argumentera och även det biocentriska argumentet framstår tydligt. Veganismen på 1990-talet var enligt Peltokoski (2003) tydligt förankrad i vänster- eller anarkistisk politik och innefattade en bred samhällskritik. Djurrättsrörelsen, anarkistiskt orienterad rörelse för global rättvisa samt punken som subkultur överlappade och aktivister blev veganer av ibland olika orsaker. Flera av intervjupersonerna talar starkt för djurs rättigheter medan det inte uteslutande var så bland alla.

Intervjupersonerna Boel och Pentti argumenterar för biocentriska perspektiv. Pentti säger att anarkism, veganism och djurrätt kan vara sammanlänkade, men att de inte nödvändigtvis är det. Snarare säger han att han aldrig egentligen prioriterat just djurrätt. Pentti är också en av dem som jag intervjuat som understryker kontextbundenhet och motsägelser i relation till veganism. Han betonar att en ideologi inte kan vara utan motsägelser, och säger att

det är fullt möjligt att till exempel nazister kan vara veganer. Han säger att veganism inte alltid på alla ställen är det bästa alternativet för djur, människor eller miljön:

Det kan finnas klimatzoner och områden där en annan diet skulle vara ett bättre alternativ för miljön och därmed också bäst för djuren. [...] [Veganism] är inte det bästa alternativet för alla människor i alla samhällen. Men Finland är nu i alla fall ett så utvecklat industrisamhälle och agrariskt att det förmodligen är den enda möjligheten här. Och en bättre möjlighet än djurproduktion om man ser till miljön och allt annat.

Samtidigt som Pentti inte ser veganism som en allomfattande lösning, menar han att veganism nog är en bra lösning i Finland. Även Tero understryker människans boplats som viktig för att bestämma ifall det är ekologiskt hållbart att vara vegan eller inte. Det är alltså inte alltid som biocentriska argument används för veganism även om miljö och djur nämns, och en del av de intervjuade betonar att veganism inte skulle vara det bästa alternativet för alla på alla ställen på jorden.

Boel och Pentti understryker veganism som en del av andra frågor relaterade till antikapitalism. Boel berättar till exempel att ekologi är viktigt för henne, men beklagar att ekologi blivit ett säljargument. Det är oklart om dessa tankar funnits redan på 1990-talet men idag går det inte att karakterisera Boels sätt att argumentera eller tänka om veganism som ensakspolitik.

Pirkko är vad hon kallar veganinriktad. Hon säger att det allra viktigaste för henne är djurens rättigheter, och beskriver hur hon skulle vilja se jämlikhet mellan djur och människor:

[...] det viktigaste för mig är djurens rättigheter. [...] Jämlikhet mellan djur och människor och över lag att djur är intelligenta och kännande varelser, och de har egenskaper som vi inte tror att de har.

Pirkko beskriver hur hennes son, som var djurrättsaktivist på 1990-talet, inspirerat henne att bli veganinriktad. Pirkko var dock vegetarian på 1980-talet och beskriver de val hon gjorde då som en del av hippierörelsen där all konsumtion kritiserades, ofta med miljöargument. Även Noa hade varit vegetarian på 1980-talet, så flera som fört en vegetarisk livsstil redan då har senare kommit tillbaka till den av olika anledningar.

Pirkko för alltså främst fram zoocentriska argument, men säger att allt hör ihop, vilket snarast kan förstås som biocentriskt. En förståelse om att allt hör ihop, eller att tala om mat på detta sätt, är något som ekofeministen Vandana Shiva (2019) talar om som matmedvetenhet. Tero, som var djurrättsaktivist på 1990-talet och senare börjat med yoga, talar om kretslopp och icke-våld som främsta argument för att vara vegan. Dessa tankar om *ahimsa*, att inte åsamka lidande till några varelser, kan spåras till antika indiska principer om icke-våld (Mace och McCulloch 2020). Tero berättar att han sökt efter en världsåskådning som kunde beskriva hur alla är del av samma helhet, likt den matmedvetenhet som Shiva (2019) talar om.

Flera som blev veganer på 1990-talet berättar att de fått upp ögonen för hur djur behandlas inom industrialiserad djurhållning, för att sedan lära sig mer om andra former av exploatering och förtryck. Bland annat beskriver Emmi det som att hon först blivit hälsointresserad djurrättsaktivist, för att sedan engagera sig i annan verksamhet, exempelvis ekologisk matproduktion, samtidigt som veganismen funnits kvar. Emmi berättar att hon hela tiden varit intresserad av hälsa och yoga, samt att hon idag är inne i en spirituellt fas. Zoocentriska frågor har dominerat under hennes djurrättsperiod, medan biocentriska aspekter senare kommit att betonas mer.

Boel och Pirkko berättar att klimatfrågor kommit med allt starkare som argument för den egna veganismen som tidigare präglats av djurrättsliga frågor. Kortemäki och Oksanen (2021) beskriver hur klimatargument kompletterat tidigare djurrättsfokuserade argument för veganism. Här har dessutom de mer zoocentriska argumenten inte ersatts utan utökats med biocentriska argument, där klimatfrågor kommit att få mer plats. Som Boel uttrycker det, är det inte något hon ser som bra eller dåligt, men det är ett faktum att de här frågorna lyfts fram mer generellt i samhället kring år 2017 då Boel intervjuades.

De flesta av de som jag intervjuade som blivit veganer på 1990-talet vill inte längre identifiera sig som veganer, eller kritiserar Vegan Societys definition som alltför snäv. Ytterligare betonar de att veganismen är en del av andra tankesätt eller ideologier. Veganism har dock lett till större medvetenhet om mat bland

flera av de intervjuade. Denna medvetenhet kan sammanlänkas med hur Shiva (2019) beskriver en större matmedvetenhet över lag och till medvetenhet om kontextbundenhet och komplexitet. Det går alltså inte att säga att en intervjuperson skulle använda sig av enbart zoocentriska, biocentriska eller antropocentriska argument för veganism, utan snarare används olika argument och de går in i varandra.

Åren kring 2010 – djurrätt, klimatfrågor och misantropi

Av de som blivit veganer kring år 2010 var två djurrättsaktivister vid tiden för intervjun och en var miljöaktivist. De är alla tre finska kvinnor. Därutöver är två intervjupersoner veganer främst på grund av miljöhänsyn, men de nämner även djur. En av dessa är en finsk transman och den andra är en finsk ciskönad man.

Laura är en av de intervjupersoner som talar om djur i detalj och betonar hur starkt hon känner för dem. Laura är entydig i sitt svar på vad det var som fick henne att bli vegan. Det är Peter Singers bok *Djurens frigörelse* (2015) som gavs ut första gången 1975. Laura hänvisar ofta till Singer under intervjun och är avvisande mot människor. Lauras tankar om människor som dumma är kanhända grundade i hennes egna grymma erfarenheter av människor. Laura har eventuellt också tagit intryck av Singers tankar om att abortera funktionsnedsatta för att minimera lidande på det sättet, när hon säger att hon ”håller till exempel med Hitler om att det inte är etiskt rätt att låta sjuka människor födas till jorden”. Singer har föreslagit eutanasi av människofoster med funktionsnedsättning, vilket kritiserats för att vara ableistiskt (Lewiecki-Wilson 2011). I Lauras tal syns ett zoocentriskt argumentationssätt tydligast och även misantropiska och ekofascistiska tankar. Även om Laura nämner ekologi som viktigt, understryker hon att hon prioriterar djurs rätt över människors.

Milla säger liksom Laura att hon blivit vegan av enbart djurrättsliga orsaker, men Milla är inte avogt inställd mot människor:

Jag tycker att ett djur är en värdefull varelse i sig och inte [bör] använd[a]s för nån annans vinst. Och jag tror inte att vi kan fortsätta att

förtrycka de svagare i samhället. Inte heller vad det gäller människor. Men djuret är i en svagare position i den meningen eftersom de inte har en egen röst, det kan bara försvara sig på ett sätt som är typiskt för arten. Jag vill inte genom mina egna handlingar orsaka mer lidande. Jag vill, kan man säga, minska lidandet i världen.

Millas argumentation reflekterar antingen Singers tankar om utilitarism eller tankarna om ahimsa. Milla nämner dock mänskligt lidande och även om zoocentriska argument verkar vara starka, kan man också skönja biocentriska argument.

Kring år 2010 talar också flera personer i intervjuerna om miljöargument. Bland annat säger Pete att miljöfrågor är det allra viktigaste för honom:

Det är på ett sätt orättvisan i hur resurser används för att producera kött, och hur mycket kött som går till spillo och hur mycket kött som äts. [...] mat är en så viktig sak för alla att varför inte fokusera mer på det så att människor äter hälsosamt? Och precis som livsmedelsproduktionen att det är ett så viktigt jobb.

I citatet är biocentriska argument tydliga. De som talar om miljö talar ofta också om människor, så det går inte att definiera ett argumentations sätt som enbart biocentriskt eller antropocentriskt. Att motsätta sig klimatförändringar kan också förstås som viktigt från enbart ett antropocentriskt perspektiv, det vill säga för att rädda mänskligt liv.

Också Tuija, som är miljöaktivist, talar om veganism från ett biocentriskt perspektiv. Tuija började engagera sig som frivillig för olika miljöorganisationer samtidigt som hon blev vegan och hon blev även engagerad inom kampanjen *Veganutmaningen*. Veganutmaningen, som arrangeras internationellt, även i Sverige, arrangeras i Finland årligen sedan 2013 av *Oikeutta eläimille* (på svenska Rättvisa för djuren) (Laakso et al. 2021) och innebär att vem som helst kan pröva på att vara vegan i en månad. Tuija talar om klimatfrågor och om djurrätt. Kortemäki och Oksanen (2021) hävdar att många djurrättsaktivister och forskare idag betonar veganism som en viktig del av klimatrörelsen och dess mål. Samtidigt som detta beskrivs av Kortemäki och Oksanen (2021) som aningen opportunistiskt var miljöargument dock länkade till djurrättsargument redan på 1970-talet.

Hos Tuija och Iiro syns också utilitaristiska argumentationssätt eller argument baserade i ahimsa, vilket har likheter med hur Milla

tänker. Veganism presenterat som en diet som är fri från dödande har kritiserats av bland annat Rasmus Simonsen (2012), som kallar denna tendens inom veganismen för en inbillad dödslöshet (*deathlessness*), en tanke om att veganism som lösning på problem inte alls innebär lidande, eller död. Harper (2013) kritiserar i samma anda marknadsföring av veganska produkter som fria från grymhet och kallar det diskursivt våld i och med att koloniala exploaterande produktionskedjor göms. Harper (2013) och Simonsen (2012) betonar att hela den västerländska kulturen bygger på våld och exploatering. Tuija eller de intervjupersoner som talar om att minimera lidande är dock inte ovetande om exploaterande produktionssystem även för människor. Trots att intervjupersonerna beskriver en orsak som den viktigaste för dem, nämner de alltså även andra.

Åren 2017 och 2020 – fler män blir veganer

Före 2017 hade en veganboom skett i Finland och veganism hade kommit att bli vanligare i samhället. De fem som blivit veganer kring åren 2017 och 2020 hade alla nyss ändrat sin livsstil. Endast en var djurrättsaktivist, vilket kan bero på att veganism blivit vanligare. Av de som jag intervjuat under de tidigare perioderna var nämligen majoriteten aktivister eller hade varit det. Två nya veganer vid tiden var finlandssvenska män i övre medelåldern. Till exempel Vinnari (2010) och Aavik (2024) har noterat att det tidigare var främst yngre singelkvinnor som blev veganer. Idag blir allt fler män veganer i Finland. Redan Carol J. Adams (1990) behandlade i sitt banbrytande verk *the Sexual Politics of Meat* hur vegetarianism i en västerländsk kontext länkats samman med femininitet och köttätande med maskulinitet, vilket gjort att män mer sällan blivit veganer. Idag har exempelvis Aavik (2024) återoppat en jämlik ekologisk maskulinitet, som hon menar att kan vara möjlig via veganism. Därför är det också intressant att en grupp som inte tidigare utmärkt sig nu blivit veganer, även om det i min studie enbart handlar om två medelålders män. Flera som nyligen blivit veganer år 2017 och 2020 använder främst zoocentriska argument. De som blev veganer under denna period hänvisar oftast till dokumentärer, media och olika konton på sociala medier.

Noa, Jan och Baran beskriver djuren som den absolut viktigaste orsaken för dem att bli veganer. Kurdiske Baran är djurrättsaktivist vid tidpunkten för intervjun och han är kort i sitt svar på varför han är vegan: ”För djuren”. Efter en tystnad fortsätter han: ”Djur har rätt att leva sina liv, och att vi har inte rätt att döda dem och äta dem”. Baran använder rättighetsargument och berättar att han inte alls talar om veganism bland sina bekanta som äter kött. Tidigare hade han försökt övertyga andra att bli veganer, men han hade snart insett att han inte har rätt att berätta för andra hur de ska äta. Det här medför att han bara talar om djurrätt. Varken Jan, Baran eller Noa hänvisar till Singer eller andra djurfilosofer men argumenterar med zoocentriska, mer rättighetsbetonade, argument. Ett minimerande av lidande syns inte längre i hur de talar, som det gjorde för dem som blivit veganer tio år innan, men ett tydligt avståndstagande till slakt och industrialiserad djurhållning finns. Jan blev till exempel vegan över en natt:

De störde mej i flera år det där, köttätande. Att de där, jag hade alltid dåligt samvete när jag hade ätit kött och alltid när jag åt så tänkte jag att vem, att vilken stackare har nu fått dö för att jag ska få i mej det här.

När jag frågar honom vad som stör honom med köttätandet svarar han:

Ja, alltså de där, masslaktande o djurplågerie som de utsätts för från födsel till döden. Hela tiden. Och det där, de var liksom, de va absolut den högsta orsaken varför ja börja.

Jan har klara argument för att det är djur han inte vill äta, men säger att det ofta inte förstås av hans bekanta. Jan berättar att om han däremot för fram argument som är baserade på hälsa, är det något som människor ofta förstår. Noa nämner också masslaktandet. Att slakten nämns här kan ha att göra med bilderna som organisationen Oe publicerade år 2015 från slakterier. Dessa bilder visades i dokumentären *Julmuutta ja välinpitämättömyyttä suomalaisteurastamoissa* [Grymhet och nonchalans i finländska slakterier] i tv-programmet MOT på det finländska public servicebolaget Rundradion. Det är tydligt att Baran, Noa och Jan för fram zoocentriska argument. Teemu är den enda som jag intervjuade 2017 som berättar att hans orsaker handlar om miljö och om resurser och han säger också att

han kunde tänka sig att äta kött ifall djurhållningen såg annorlunda ut. Både Jenni och Teemu framhåller hur dokumentären *Cowspiracy* (2014) påverkat dem att bli veganer.

När andra blivit veganer på grund av djur eller miljö, berättar Jenni om flera olika orsaker varför hon är vegan men att specifikt djurargument väger tungt. Jenni är en ung finlandssvensk studerande som varit vegan i ett år vid tidpunkten för intervjun. Hon säger att hon tidigare blivit vegetarian för miljön, men att hon blivit vegan för djuren. Jenni säger att hon senast fått upp ögonen för feminism och sammanlänkar det med djurrätt. För flera andra som jag tidigare beskrivit har de först haft zoocentriska argument för veganism, för att sedan beakta även biocentriska eller börja använda mer sådan argumentation. För Jenni har det gått tvärtom, men även hos henne syns det hur sätt att argumentera ändras med tiden och att hon vid tiden för intervjun mer börjar intresseras av andra frågor länkade med djurrätt.

En omöjlig kategorisering

De olika argument som intervupersonerna beskrev skiljde sig alltså något under de olika tidsperioderna. De som hade blivit veganer före år 2000 talade om anarkism och lite överraskande också om ahimsa som orsaker, även om djurrättsargument vägde tungt. Kring 2010 fästes en större vikt vid miljöargument trots att djurrättsargument även användes. Här hördes även misantropiska yttringar. De som jag intervjuat som blivit veganer fram till 2014 hade också själva ofta varit aktivister. Detta avspeglar veganismens hemvist i 1990-talets motkulturella miljö och dess resa mot att bli något vanligt. Bland de som jag intervjuat som blivit veganer kring 2017 och 2020 var enbart en person aktivist. Argumenten handlade dock om liknande saker som tidigare, djurrättsargument var starka, liksom miljöargument. De tidigare marginaliserade diskurserna om djurrätt hade kommit att normaliseras medan en anarkistisk diskurs hade fallit bort liksom hänvisningar till ahimsa. Det bör också framhävas att mitt material är litet, men mot en bakgrund av annan forskning om den korta veganska historien i Finland

stämmer det som intervjupersonerna berättat någorlunda överens med verkligheten.

Giraud (2021) skriver att veganism är både komplicerat och rörigt. Det är alltså omöjligt att göra en helt entydig analys, eftersom de flesta intervjupersoner använde sig av flera argument. De argument som intervjupersonerna oftast förde fram handlade om djurrättsliga och miljömässiga argument, samt resursfördelning bland människor. Många framhöll ojämlikhet mellan människor som problematiskt även om det fanns de som också såg ojämlikheten men prioriterade djur, något som i vissa fall tog sig uttryck i misantropi. Även om vissa intervjupersoner tydligt sade att djur var orsaken för dem att bli veganer, talade i princip alla om flera av dessa orsaker. Flera betonade också att veganism bara är en liten del i hur de annars tänker och såg inte veganism som något de ville framhäva i sin identitet. Det kan också tänkas att en vägran att äta kött inte alls hör samman med exempelvis ideologiskt motiverade djuretiska orsaker eller hälsoorsaker, utan att det finns något annat som gör att en person inte vill döda och äta en levande varelse. Exempel på detta är barn som blir upprörda i tidig ålder då de får reda på vad de äter och efter det vägrar äta kött, på grund av att de inte vill äta något levande. I dessa fall handlar det om en rent emotionell reaktion som inte grundar sig i filosofiska argument.

Det verkar som om de som ändrat sin livsstil till vegansk starkt upplevt att de måste ändra något i deras livsstil. Det har inte alltid varit tydliga argument som kommit först, utan först kan personen i fråga ha haft en känsla av att något i samhället är fel, eller så kan det vara frågan om egna erfarenheter av kris eller våld som påverkat. Att många idag väljer veganmat handlar delvis om att veganism har erbjudits som en lösning av främst djurrättsrörelsen och klimatrörelsen, och på grund av en större medvetenhet kring både industriell djurproduktion och dess inverkan på klimatförändringarna. Även ett utökat produktutbud har bidragit till att det blivit enklare att vara vegan. Så som Shiva (2019) föreslår, verkar det som att en person själv förändras och lär sig om matregimer, där olika kunskapsområden utvidgas med tiden. Det som Harper (2013) beskriver som en inlärd vit oskuld eller ignorans angående exploaterande produktionssystem verkade också ha störts för flera

av de som jag intervjuade. Vit oskuld kan alltså gradvis störas genom vegansk praktik, men inte nödvändigtvis.

Intervjupersonernas förhållningssätt till olika frågor hängde alltså inte nödvändigtvis samman, och kan inte heller kategoriseras som en enhetlig livssyn. Även om enstaka kampanjer för veganism kanske kan vara fokuserade på enbart en sak, så som Giraud (2021) skriver, tar personer även intryck från andra håll. En kategorisering i enbart zoocentriska, biocentriska eller antropocentriska argument är därför svår, även om den kan ge en fingervisning om ett tankesätt. Tidigare nämnd påpekan av Giraud (2021) om att verkligheten är mer rörig än teorin stämmer därför väl in på de som jag intervjuat.

Källor

- Aavik, Kadri (2024): Men's Veganism: a Pathway towards more Egalitarian Masculinities? *Feminist Animal and Multispecies Studies: Critical Perspectives on Food and Eating*, red. Kadri Aavik, Kuura Irni & Milla-Maria Joki. Critical Animal Studies, Volume: 6. Brill. Open access-bok <https://brill.com/display/title/64383>.
- Adams, Carol J (1994): *Neither Man nor Beast: Feminism and the Defense of Animals*. New York: Continuum.
- Giraud, Eva (2021): *Veganism: Politics, Practice and Theory*. London: Bloomsbury.
- Harper, Amie Louise (2013): *Vegan Consciousness and the Commodity Chain: On the Neoliberal, Afrocentric, and Decolonial Politics of "Cruelty-Free"*. Doktorsavhandling. California: University of California.
- Harper, Amie Breeze (2010): "Race as a 'Feeble Matter' in Veganism: Interrogating Whiteness, Geopolitical Privilege, and Consumption Philosophy of 'Cruelty-free. Products'", *Journal for Critical Animal Studies* 8(3), s. 5–27.
- Holdier, A.G. (2016): "Speciesistic Veganism: An Anthropocentric Argument", *Critical Perspectives on Veganism*, red. Jodey Castricano & Rasmus Simonsen. Springer International Publishing AG. *ProQuest Ebook Central* [online]. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/abo-ebooks/detail.action?docID=4684323> [hämtat 4.1.2024].
- Ko, Aph (2021): *Racism as Zoological Witchcraft: A Guide to Getting Out*. New York: Lantern Publishing & Media.
- Kivijärvi, Sari (2023): "Mustien feministien näkökulmia veganismiin: kohti uutta ajattelua", *Tulva* 4/2023. <https://tulva.fi/lue/mustien-feministien-nakokulmia-veganismiin-kohti-uutta-ajattelua> [hämtat 26.12.2023].
- Kortemäki, Teea & Oksanen, Markku (2021): "Is there a convincing case for climate veganism?", *Agriculture and human values* 38(3), s. 729–740.
- Laakso, Senja; Niva, Mari; Eranti, Veikko & Aapio, Fanny (2022): "Reconfiguring Everyday Eating: Vegan Challenge Discussions in Social Media," *Food, Culture & Society* 25(2), s. 268–289.

- Lewiecki-Wilson, Cynthia (2011): "Ableist Rhetorics, Nevertheless: Disability and Animal Rights in the Work of Peter Singer and Martha Nussbaum", *JAC*, s. 71–101
- Luukka, Panu (1998): *Ei ole oikeutta, on vain me! Radikaali eläinoikeusliike Suomessa*. Helsingin yliopisto. Poliitiikan ja talouden tutkimuksen laitos. Pro gradu-avhandling. Helsingfors: Helsingfors universitet.
- Mace, Jenny L. & Steven P. McCulloch (2020): "Yoga, Ahimsa and Consuming Animals: UK Yoga Teachers' Beliefs about Farmed Animals and Attitudes to Plant-Based Diets", *Animals* 10(3).
- MOT (2015): Julmuutta ja välinpitämättömyyttä suomalaisteurastamoissa <https://yle.fi/aihe/artikkeli/2015/10/22/mot-vuonna-2015-julmuutta-ja-valinpitamattomytta-suomalaisteurastamoissa> [hämtat 4.11.2023].
- Peltokoski, Jukka (2003): "Elämä politiikkana. Vegetarismi ja veganismi protestin tihentyminä", *Liike-elämää. Vastakulttuurinen radikalismi vuositubannen vaihteessa*, red. Pirita Juppi, Jukka Peltokoski & Miikka Pyykkönen, Miikka. Jyväskylä: SoPhi. s. 91–111.
- Polish, Jennifer (2018): "Decolonizing Veganism: On Resisting Vegan Whiteness and Racism", *Critical Perspectives on Veganism*, red. Jodey Castricano & Rasmus R.. *Springer International Publishing AG*. ProQuest Ebook Central [online]. <https://ebookcentral.proquest.com/lib/abo-ebooks/detail.action?docID=4684323> [hämtat 4.1.2024].
- Regan, Tom (1983) *The case for animal rights*. Berkeley: University of California Press.
- Shiva, Vandana (2019): *Oneness vs. the 1%: Shattering Illusions, Seeding Freedom, Women Unlimited*. London: Chelsea Green Publishing.
- Simonsen, Rasmus (2012): "A Queer Vegan Manifesto", *Journal for Critical Animal Studies* 10(3), s. 51–81.
- Singer, Peter (2015): *Animal Liberation. The Definitive Classic of the Animal Movement. Open Road*. New York: Integrated Media.
- Vinnari, Markus (2010): *Past, Present and Future of Eating Meat in Finland*. Turku: Uniprint.
- The Vegan Society (u.ä.): "Definition of Veganism", <https://www.vegansociety.com/go-vegan/definition-veganism> [hämtat 27.12.2023].

■ **Världskriget fortsatte i Baltikum: färgrik historia om självständighetskrigen 1918–1923**

Tobias Berglund & Niclas Sennerteg: *Baltikums befrielse*. Natur och kultur, Stockholm, 2023.

Rysslands överraskande militära svaghet under angreppskriget mot Ukraina har under det senaste året lett till att flera stater inom det forna Sovjetimperiet, såsom Kazakstan och Armenien, distanserat sig från Ryssland. Samtidigt har de EU-länder som med vapenmakt tillkämpade sig sin självständighet från det ryska imperiet i slutskedet av första världskriget – Polen och de baltiska staterna – trätt fram som unionens mest passionerade förespråkare av militär hjälp till Ukraina.

Tidpunkten kunde därför inte vara bättre för Tobias Berglunds och Niclas Sennertegs populärhistoriska bok *Baltikums befrielse*. Det handlar här om de frihetskrig som Estland, Lettland och Litauen åren 1918–1923 utkämpade främst mot de ryska bolsjevikerna, men också mot resterna av den tyska kejsarliga armén i Lettland, det tysksinnade lantvärnet i Lettland samt vita ryska och polska styrkor i Litauen.

Berglund och Sennerteg tecknar en färgrik bild av de komplexa och i varandra hoptrasslade krig som fortsatte i Baltikum långt efter att vapnen redan tystnat mellan stormakterna. Förutom nybildade estniska, lettiska och litauiska militära styrkor, herrelösa tyskar och både röda och vita ryska arméer, deltog också brittiska

flottstyrkor samt flera tusen nordiska frivilliga i striderna om de baltiska territorierna. Största delen av de nordiska frivilliga var finländare – många av dem veteraner från Finlands inbördeskrig som ville fortsätta sitt frihetskrig mot kommunisterna på södra sidan av Finska viken. Men även 300 svenskar och 200 danskar reste till Baltikum för att strida mot bolsjevikerna.

I boken görs en hos oss mindre känd del av Baltikums och norra Europas historia tillgänglig på svenska, i ett väl skrivet och ställvis medryckande format, samtidigt som boken har en del svagheter i fråga om perspektiv och källor. Författarna lyckas särskilt väl i sina ambitioner att framställa frihetskrigen i Baltikum som en del av ett större krigspolitiskt skeende som förutom världskriget också omfattande inbördeskriget i Ryssland 1917–1923, inbördeskriget i Finland 1918, det rysk-polska kriget 1919–1920 samt västmakternas tämligen valhänta försök att slå ned den revolutionära socialismen i Ryssland. Särskilt intressant och ingående beskriven i boken är den fortsatta tyska närvaron och inblandningen i Lettland, där tyska befälhavare i samarbete med delar av den lokala balttyska adeln började sina egna maktspel, i syfte att upprätta en ny statsbildning under tysk dominans. Här dyker bland andra en gammal bekant från Finlands inbördeskrig upp som en central aktör, nämligen general Rüdiger von der Goltz som hade lett den tyska invasionen av södra Finland våren 1918.

Berglund och Sennerteg framhäver också hur de baltiska frihetskrigen fick stora återverkningar på Europas kommande utveckling, genom att många deltagare i de nationalistiska och monarkistiska tyska frikårerna gick vidare till att bygga upp militanta högerextrema organisationer i sina hemländer. Flera halvkända figurer inom den nazistiska rörelsen i början av 1930-talet var veteraner från striderna i Lettland, som under den sista tyska reträtten präglades av en ovanlig brutalitet mot civilbefolkningen. Även i Sverige och Finland hade många aktivister i mellankrigstidens högerextrema rörelser en bakgrund som frivilliga i de baltiska frihetskrigen.

Samtidigt bör det sägas att *Baltikums befrielse* till stor del är en traditionell och konventionell krigshistorisk skildring, med stort fokus på de militära operationerna och fältherrarna. Vissa ögonvittnesskildringar ger berikande inblickar i upplevelser från fronten och det krigsdrabbade civilsamhället. Framställningen är ofta

väldigt centrerad på de enskilda aktörerna – på gott och ont. Det sörjer ofta för fart och doft i berättandet, som när det är som bäst frammanar suggestiva bilder av krigets verklighet, men skymmer sikten för de bakomliggande konflikterna och kraftförhållandena i de baltiska länderna. Vi får inte veta mer än det nödvändigaste om den sociala och politiska nationella kontexten. Särskilt de estniska, lettiska och litauiska nationalisterna, som utropade självständighet för sina respektive länder och organiserade sig till väpnad kamp när bolsjevikerna försökte återta Baltikum, får en förvånansvärt undanskymd roll. I stället framhävs de yttre, storpolitiska krafterna, och mer eller mindre excentriska militära ledarpersonligheter. Perspektivet är till stor del de utländska observatörernas – svenska, tyska och brittiska militärer som på olika sätt deltog i striderna och efteråt skrev ner och publicerade sina intryck och upplevelser.

Detta perspektivval beror delvis på att författarna förstäligt nog vill belysa och framhäva särskilt de svenska deltagarnas aktiviteter och erfarenheter. Men delvis beror det uppenbarligen också på att författarna inte kunnat använda källor och litteratur på de baltiska språken, utan bygger på litteratur publicerad på svenska, tyska och engelska. Detta ska förstås inte få utgöra något hinder för att skriva en populärvetenskaplig framställning. Nackdelarna uppvägs av den uppmärksamhet som boken förskaffar en viktig del av grannländernas historia. Men författarnas val att inte alls kommentera saken i texten framstår som litet märkligt, också i ett populärhistoriskt sammanhang. Att öppet redovisa för läsarna vilket urval som gjorts och vilka begränsningar författarna tampats med i termer av tillgång till forskning och källor på olika språk hade gett läsarna bättre möjligheter att själva bedöma vad de läser och vilka perspektiv som inkluderats och lämnats bort.

Trots att historiskt tränade läsare alltså kommer att sakna källkritiska diskussioner, kan man inte annat än välkomna hur Tobias Berglund, forskare i modern politisk historia vid Uppsala universitet, och Niklas Sennerteg, journalist och fackboksförfattare, tagit sig an uppgiften att på ett lättillgängligt sätt belysa dramatiska och traumatiska delar ur grannländernas historia för en svensk publik. De har tillsammans tidigare gett ut också en bok om Finlands inbördeskrig. Det är bara att hoppas att de i sin nästa bok skulle gå vidare från de dramatiska åren av krig och

revolutioner 1918–1923 och beskriva hur Finlands och de baltiska ländernas politiska utveckling under 1920- och 1930-talen kom att präglas av de krigens långa skuggor. Med sina böcker om Finlands och Baltikums befrielse har de blottlagt rötterna till flera av mellankrigstidens autoritära, högerextrema och militaristiska rörelser. Men dessa rörelsers historia kan inte helt förstås om de inte ställs i relation till de breda motkrafter som kämpade för att bygga nya demokratiska stater och överbrygga de klyftor kriget lämnat efter sig.

Anders Ahlbäck

■ Föränderligt folkdräktsbruk förr och nu

Leena Elina Valkeapää: *Kansallispuvun kulttuurihistoria*. Vastapaino, Tammerfors, 2023.

Leena Elina Valkeapää behärskar sitt ämne väl och tar sig i boken *Kansallispuvun kulttuurihistoria* (på svenska Folkdräktens kulturhistoria) an det ur ett personligt och samtidigt brett perspektiv. Inspiration till att skriva boken har hon fått genom sina iakttagelser av hur folkdräkterna under hela sin drygt ett par hundra år långa historia varit en föränderlig och anpassningsbar del av deras nutid. Samtidigt skriver hon inte bara inifrån det nutida och aktiva folkdräktsfältet, utan har även en bakgrund inom forskning kring andra fenomen vid den tidsperiod då idén om folkdräkter uppkom. Detta bidrar säkert till att boken både har ett bra helhetsgrepp om ämnet folkdräkt ur ett finländskt perspektiv och lyckas ifrågasätta och problematisera många gamla sanningar i stället för att bara presentera dem som fakta.

Bokens presentation av bakgrunden till dagens folkdräkter och folkdräktsbruk börjar i slutet av 1700-talet och bokens röda tråd och exempeldräkt, kvinnodräkten från Sääksmäki, bygger likt många andra folkdräkter på diverse textilmaterial som, under idag ofta oklara omständigheter, insamlats till museer efter mitten av 1800-talet. Valkeapää beskriver också vad som hänt med folkdräkterna och den allmänna synen på dem via olika exempel på utgivna publikationer, framtagna modelldräkter, aktiva dräktförmedlare och sammanhang där dräkter använts. Dessutom presenteras bakgrunden till Suomi Neito (på svenska Finlands mö) och hur kvinnogestalten, med kläder som associeras till folkdräkter, symboliserat Finland på olika sätt både redan innan Finlands självständighet och senare. Det är intressant att läsa beskrivningar av hur folkdräkter och folkdräktslika plagg även använts i varumärken. De kanske bästa exemplen på detta är den folkdräktsinspirerade Eloveena-flickan på havregrynspaketet och Paula, som under många år var Pauligs kaffeflicka. Valkeapää resonerar även kring hur och varför Munsala-folkdräkt blivit ett slags Finlandsdräkt för många dräktanvändare.

Kansallispuvun kulttuurihistoria tar upp teman såsom vad som kan definiera en folkdräkt, hur de på olika sätt konstruerade folkdräkterna och hela folkdräktsbegreppet förhåller sig till historiska eller folkliga dräkter samt hur olika folkdräktsmodeller presenterats, förmedlats och tolkats i relation till kvinnoroller, mode, nationalism, identitet och hantverkskunnande. Att bära folkdräkt idag är inte detsamma som för 50, 100 eller 150 år sedan. Inte ens om man tar på sig en dräkt som i sig är gammal. Valkeapää menar att folkdräkten och tematik kring den blir intressant och hela folkdräktsfältet engagerande eftersom det pågår en levande diskussion. Enligt Valkeapää vänder sig boken *Kansallispuvun kulttuurihistoria* till dem som är intresserade av folkdräkter och kanske ännu mer till dem som inte (ännu) är det. Jag uppfattar att boken har förutsättningar att inspirera, provocera och förvåna både många som tror sig veta att folkdräkter inte är något för dem och många som tror att de redan vet det mesta om ämnet.

Folkdräkter används idag på många olika sätt, av olika användare, i olika sammanhang. För många läsare är det säkert en ny tanke att det numera är rätt vanligt att inte endast använda folkdräktsdelar till fest eller uppträdanden, utan även enstaka folkdräktsdelar som inslag i vanlig klädsel. Karjalainen nuorisoliitto (på svenska det karelska ungdomsförbundet) introducerade år 2015 denna typ av blandbruk under namnet *tuunaa mun perinne* (översätts ibland på engelska till *pimp my tradition*). Detta blandbruk har uppstått och utvecklats relativt parallellt med att fokus på att skapa och använda mer historiskt korrekta folkdräktsdelar också ökat. Idag är fokus mindre på uppträdandedräkter för föreningsbruk och mer på hantverk, historiska material och detaljer i dräkterna. Ofta skapas unika dräkter för varje användare genom att uppmontra till historiskt belagd variation i accessoarer på liknande sätt som då dräktförebilderna en gång var i folkligt bruk. Under 2000-talet har många försök gjorts att förnya folkdräktsfältet och sprida en positiv dräktbild till nya potentiella användare. Man tar ofta nutida kanaler såsom sociala medier till hjälp. Exempelvis bjuder Facebook-gruppen *Kansallispuvu - Folkdräkt* på ett stort levande material med bilder och diskussioner. Soja Murto som är gruppens grundare är en folkdräktshantverkare som även bidragit till en levande folkdräktskultur genom att sprida kunskap via sin

blogg och skapa folkdräktsrelaterade produkter och evenemang. Den som till exempel vill använda sin folkdräkt på folkdräkstens födelsedag får i Valkeapääs bok en bra inblick till hur och varför, och kan sedan lätt via internet hitta datum och plats för närmaste arrangerade dräktpicknick.

Samtidigt pågår många projekt där textilkunniga forskare granskar hur olika finska folkdräkter förhåller sig till historiska material, men också projekt där helt nya eller bearbetade dräktheter med stark förankring i textilhistoria och dräkttidning tas fram. Granskningsarbetet ger ofta inspiration till att sy även andra (*inte officiellt omarbetade*) folkdräkter mer likt historiska förlagor och att skapa ganska annorlunda tolkningar än då man i olika skeden under 1900-talet exempelvis valt bort förkläden eller sytt folkdräkter med minikjol. Samtidigt skapas nya frågor kring hur man ska förhålla sig till sådana folkdräkter som redan är sydda och skapade enligt andra normer i en annan tid.

Folkdräkter är helt klart laddade plagg som även i dag skapar många frågor och inte sällan debatt. De kan signalera och symbolisera olika syner på finländskhet, släktgemenskap, hembygd, hantverkstraditioner och samhörighet. Många älskar dem medan många andra aldrig skulle vilja bära dem. Det är enkelt att provocera med folkdräkt utan att ens försöka. Förhoppningsvis kan *Kansallispuvun kulttuurihistoria* bidra till att fler ser vilken potential som folkdräkterna, folkdräktsbruket och debatten kring dräkterna kan ha. Folkdräkterna kan också utgöra en positiv del av en dynamisk levande nutidsidentitet, inte bara studeras utgående från frågan om rätt eller fel tolkning av historiska kvarlevor.

Maria Ekqvist

■ Den eviga frågan: Vad är intersektionalitet?

Aino-Maija Elonheimo, Sari Miettinen, Hanna Ojala, Tuija Saaresma (red.): *Intersektionaalinen feministinen pedagogiikka*. Vastapaino, Tammerfors, 2022.

Boken *Intersektionaalinen feministinen pedagogiikka*, utgiven på finska, innehåller ett smörgåsbord av pedagogiska exempel och potentiella insikter för pedagoger verksamma på olika utbildningsnivåer, från småbarn till universitet. Tyvärr gör bokens titel, som på svenska kan översättas till 'Intersektionell feministisk pedagogik', att läsaren förväntar sig diskussioner som nu uteblir. Antologin är en uppföljare till *Feministisen pedagogiikan ABC* (2018) och skulle kunna fungera bra under en liknande, generell titel. Då tyngdpunkten nu utges ligga så specifikt på intersektionalitet önskar sig läsaren en djupare diskussion om ämnet, termen och dess politiskt komplexa användningshistoria både globalt och inom nordisk feminism.

Att intersektionalitet är den tänkta röda tråden befästs förutom i titeln även i introduktionen. Boken börjar med att konstatera att vi lever i en tid av multipla kriser, som oundvikligen också påverkar våra pedagogiska miljöer och ambitioner. I inledningen understryks att gamla redskap inte alltid räcker till och att man alltså vill skissa en ny intersektionell feministisk pedagogik för en finländsk kontext. Genom bokhelheten vill man erbjuda verktyg för att motarbeta tendensen att lamsläs eller ty sig till förenklande förklaringar inför världens kriser.

Bokens redaktörer skriver att de med intersektionalitet menar skillnader som påverkar människors liv, korsningar av dessa skillnader, samt deras inverkan på samhälle och aktörskap. Intersektionell feministisk pedagogik försöker alltså, enligt skribenterna, genom forskning framhålla (makt)skillnader människor emellan och analysera hur dessa artar sig i undervisningstillfällen. Ett sådant förhållningssätt innebär enligt redaktörerna att vara uppmärksam på människors olika levda verkligheter och upplevelser, att genom hänsynen till dessa skapa bättre pedagogiska praktiker, samt att omarbota utbildningens strukturer.

Det pedagogiska projektet ser sig också som, i bokens ord, utopistiskt, det vill säga framtidsbetonat. Redaktörerna ser utopier, stora och små, som en viktig del av feministiskt tänkande. Utopierna och sprickorna i nuets politiska situation kan, menar redaktörerna, också erbjuda oss hopp i vad som är en ofta djupt oroande samtid.

Dessa är meningsfulla och ambitiösa utgångspunkter. Samtidigt ställer de rätt höga krav på skribenterna och – självreflexivt – redaktörerna i antologin. Inledningens teman och problemställningar borde, i min läsning, genomgående anknytas till i boken. Detta uteblir i nuläget.

Att överhuvudtaget definiera och använda ordet intersektionalitet eller sträva efter att göra en tillgänglig pedagogisk lärobok kring ämnet är självklart ingen lätt uppgift. I dagens läge har generationer av genusvetare och andra feministiska forskare utpekat intersektionalitet som en av de mest debatterade termerna, metodologierna och/eller teorierna inom akademisk feminism. Även inom specifikt nordiska diskussioner har användningen, (de)politiseringsen, och den potentiella approprieringen av begreppet debatterats häftigt sedan tidigt oo-tal. Termen har bland annat kritiserats för att, i samband med en institutionalisering i *vita* akademiska miljöer, ha reducerats till forskningsteknik eller ett schablonmässigt beaktande av skillnader och mångfald.

Dessa diskussioner kring intersektionalitet som akademiskt ord kan gott anses som politiskt-teoretiskt centrala för hur vi förstår dagens feministiska forskning och samhällsengagemang. Följaktligen kunde en uttryckligen intersektionell lärobok behöva upprätthålla ett aktivt, konstant engagemang med åtminstone centrala delar av litteraturen och tvistefrågorna kring ämnet. Huvudpoängerna i kapitelförfattarnas egna förståelser av intersektionalitet skulle behöva redovisas för, vilket nu inte görs. Ett typexempel: kapitlet som behandlar feministiska genealogier diskuterar de facto inte alls intersektionalitetsbegreppets genealogi och författarna utsätter inte heller sina personliga feministiska genealogier eller sin pedagogiska bakgrund för en intersektionell kritik. Exempel som dessa känns underliga och gör att boken onödigt lätt kan kritiserars för en slapp eller icke-informativ användning av intersektionalitetsbegreppet.

Speciellt centrala för den intersektionella idéhistorien har varit diskussionerna kring svarthet, rasifiering, och (universitetsvärldens) rasism. Speciellt nordisk intersektionalitet har kritiserats för att vara väldigt okritiskt vit, utan koppling eller hänsyn till projektets rötter i svart feminism. Vita forskare och studerande har även kritiserats för en tendens att aktivt motarbeta en inkorporering av vithetskritik i inlärningsituationer och pedagogik. Med tanke på hur välkända dessa debatter är, är det något av en besvikelse att rasifiering och rasism sist och slutligen får en biroll i läroboken. Redaktörerna noterar nog den finländska universitetsvärldens och pedagogikens vithet i introduktionen, men de påföljande kapitlen skulle definitivt gynnas av en genomgående diskussion om strukturell rasism och vithetsnormer inom pedagogik och didaktik. Både författarnas och de tänkta läsarnas rasifiering (och vidare positionalitet) borde granskas både känsligt och kritiskt.

Bokens problem är alltså inte att de enskilda texterna i boken inte skulle innehålla ett antal i högsta grad meningsfulla poängar och observationer om Finlands pedagogiska samtid och framtid. Författarskarans potentiella brist på ytligt förstådd diversitet är inte heller det främsta problemet. Kapitlen, skrivna av en mängd av Finlands främsta forskare inom fältet, är lättlästa och ofta medryckande. Frågan är dock ifall till vilken mån texterna kan och bör förstås som exempel på just *intersektionell* feministisk pedagogik? Flertalet kapitel innehåller de facto ingen direkt intersektionell analys utan fokuserar explicit på *en* viss maktmekanism i en given pedagogisk situation, exempelvis heteronormativitet. Detta bidrar till känslan av att intersektionalitet i boken används som ett ord för I+I+I (t.ex. sexualitet+klass+rasifiering), vilket det uttryckligen inte borde handla om.

Redaktörerna och förlaget kunde alltså ha jobbat vidare med att uppmuntra en självreflexivitet och -kritik från skribenterna. Alternativt kunde redaktionsteamet till exempel genom kommentarer eller frågor (fast efter varje kapitel) erbjuda läsaren bredare kontext, kritik och andra verktyg att tänka vidare. Alternativt kunde intersektionalitet som ledord ha slopats, vilket kunde ha fått texternas många kontributioner som pedagogiska eller didaktiska texter att skina klarare.

Boken är också väldigt omfattande och ambitiös vad gäller innebörden av ordet pedagogik. Detta blir ett problem då helheten är enbart 270 sidor lång. Här finns lite av allt (separat, inte kombinerat): från universitets- till småbarnspedagogik, från gymnastikundervisning till drama, från klimatkriser till sexualitet. Lapptäcket kan kanske i sig förstås som ett försök till en utgångspunkt som skulle ta hänsyn till möjligast många livs- och undervisningssituationer. Mångsidighet, diversitet eller inklusivitet är dock inte det samma som intersektionalitet. Kanske har man från förlagets sida helt enkelt velat nå en bred publik.

Resultatet är att de enskilda kapitlen blir väldigt korta och ibland onödigt ytliga. Det är synd, eftersom skribenterna helt säkert kunnat ge läsaren väldigt mycket mera. Det kunde alltså ha varit mera meningsfullt att fokusera på exempelvis *ett* undervisningsstadium (t.ex. universitet eller lägstadieskolor) eller *en* viss form av undervisning (t.ex. klassrumslektioner eller fysisk rörelse) och titulera boken därefter. Längre texter, om än så färre till antal, skulle ha kunnat stödja det i introduktionen uttryckta målet att motarbeta en slags kontextlöshet vad gäller finländsk pedagogik.

Otso Harju

■ Överförenklat om hotet i öst

Oscar Jonsson: *Hotet från Ryssland*.
Mondial förlag, Sverige, 2023.

Hotet från Ryssland är en bok med rättfram titel och tydliga anspråk. Författaren Oscar Jonsson, filosofie doktor i krigsvetenskap (*war studies*) från King's College i London, är en tongivande gestalt i den svenska offentlighet som gjort Ryska federationen och dess angrepp på Ukraina till sitt huvudsakliga intresseområde. Bokens ambition är populärvetenskaplig – utifrån ett subjektivt urval ur forskningslitteraturen vill Jonsson, i linje med bokens titel, förklara hur Ryssland är ett hot. Boken består, utöver ett kortare förord, av tre delar av varierande längd, som blandar historiska återblickar med mer dagsaktuella perspektiv. Den första delen handlar om varför Jonsson anser att Ryssland är ett hot, den andra delen om hur han anser att Ryssland är ett hot, och den tredje blickar framåt samtidigt som den ger en översyn av nutiden. Mot slutet av 2023 utkom en något utökad andra utgåva, med ett ytterligare efterord där Jonsson resonerar kring den senaste utvecklingen. Boken innehåller därutöver ett appendix med rekommenderad vidareläsning, samt ett persongalleri – ett grepp som har sin förtjänst i ett verk där de olika och för en icke ryskkunnig läsare sannolikt rätt krångliga namnen duggar tätt.

Uppgiften Jonsson har tagit på sig är inte liten: att kondensera flera decennier av forskning och erfarenhet – företrädesvis *andras*, även om Jonsson försöker göra ett stort nummer av sina egna meriter – till en lättfattlig genomgång av ett av samtidens svåraste ämnen. Det blir redan från början tydligt att boken inte i första hand vänder sig till specialister, utan till en mer eller mindre okunnig allmänhet – och till jäktade beslutsfattare med för lite tid och bildning för att bilda sig en självständig uppfattning i frågan, med behov av enkla talepunkter att kunna presentera för skeptiska väljare och lika jäktade lagstiftare.

Det blir tidigt tydligt att Oscar Jonsson är ute på djupt vatten. Hans framställning av den ryska hotuppfattningen är schablonmässig. Dessutom blandar han friskt från olika tidsperioder och

teoribildningar för att försöka beskriva hur Ryska federationens ledning uppfattat världen. Schablonmässigheten hänger ihop med att en stor del av boken är just ett kondensat av äldre verk och forskning. När Jonsson försöker sammanfatta och väva in dessa verk i den bild han vill skapa av det ryska hotet, försvinner många av detaljerna, och analysen hänger inte alltid ihop.

Jonsson lyckas till exempel inte särskilt väl med att knyta den ryska statsmaktens utan tvekan mindre sympatiska praktik till hur Ryska federationen faktiskt är ett hot mot sin omvärld: om korruption, ineffektivitet och avsaknad av demokratiska institutioner automatiskt skulle innebära att en stat är ett hot mot västvärlden, så vore både Ukraina och Nigeria lika stora problem. I kapitlet om cyberhotet och underrättelsehotet får vi oss inte heller så mycket nytt till livs, och en mer kritisk läsare kan inte undgå att fråga sig om de exempel som finns att tillgå verkligen svarar mot bokens ambition: finns det inte bättre exempel på 'det ryska hotet mot västerländsk demokrati' än Twitter-kampanjer och falska Facebook-grupper? Var verkligen den personkampanj som utlöstes mot forskaren Martin Kragh ett utslag av ryska statsintressens försök att påverka Sverige? Det framstår som om tillgången till aktuella exempel är mycket skral – och det färgar av sig på framställningen.

När Jonsson försöker göra språkliga poänger torgför han både felaktigheter och politiserade narrativ, samtidigt som det blir uppenbart för en rysktalande – eller någon med militär erfarenhet – att han missförstått enkla fundamenta. Bland märkligheterna finns påståendet att det svenska sättet att skriva 'Kiev' skulle ha tillkommit som ett resultat av sovjetisk propaganda, och att de ryska och ukrainska orden för 'Krim' skulle skilja sig åt. Att soldater kallar något oorganiserat och dåligt för ett 'horhus' är heller inte något unikt ryskt, och absolut inte något man bör bygga ett helt underkapitel kring, vilket Jonsson ändå gör.

Bitvis driver Jonsson allt för uppenbart en egen, politisk agenda. Redan i bokens första kapitel försöker Jonsson att lägga skulden för så kallade misslyckandet med att förstå Ryska federationens militära avsikter på slavistiken och Rysslandsstudierna – trots att man inom ämnet redan under 90-talet beskrev de strukturfaktorer som drivit på den ryska antipatin gentemot Ukraina. Det hela framstår som ett ganska osnyggt sätt att lägga över skulden för

säkerhetspolitikens misslyckande på någon annan. Detta, och flera av de andra stycken som tagits upp här, visar tydligt hur dåliga man varit inom den säkerhetspolitiska sfären på att ta till sig och förstå omvärldsutvecklingen. Jonsson skildring gör det, tyvärr, också tydligt att man i den säkerhetspolitiska sfären fortfarande inte förstår det material man handskas med, och är mer upptagna av att bära tagelskjorta och leta syndabockar.

Det finns emellertid flera ljuspunkter, som visar att Jonssons verk hade kunnat vara något helt annat – och vilket bidrag Jonsson kunnat lämna, ifall han brytt sig mindre om de genrekonventioner som präglar den säkerhetspolitiska litteraturen i Sverige, och mer om det han själv har att förmedla. Ett exempel är när Jonsson gör upp med slentrianmässiga föreställningar om Ryska federationens militära utgifter och den ryska ekonomins storlek – han påpekar riktigt att Ryska federationen får ut avsevärt mycket mer effekt av sina militära investeringar jämfört med motsvarande satsningar i Väst som formellt är i samma storleksordning. Han ger också en intressant sammanfattning av vad han menar är den bredare, ryska strategin gentemot Ukraina och västvärlden, och hur både den ryska ekonomin och kärnvapenhotet passar in i bilden.

Jonsson visar tydligt att det finns flera – och mer relevanta – saker att säga i ämnet, och att han skulle kunna vara den som säger de sakerna. Förhoppningsvis får vi därför se andra verk av Jonsson, där schablonerna lämnas i bakgrunden och tyngdpunkten i stället ligger på de nya insikter han kan bidra med.

Gustaf Lewander

■ Kallt krig, hett kulturarv. Mångsidig analys av minnes- skapandet kring kalla kriget i Sverige

Mattias Frihammar, Fredrik Krohn Andersson, Maria Wendt och Cecilia Åse: *I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Makadam, Göteborg och Stockholm, 2023

Det råder ingen brist på litteratur om kalla kriget i Sverige men analys om kulturarvet kopplat med denna period är sällan lika nyanserad och omfattande som i verket *I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv*. Boken utgör ett tvärvetenskapligt projekt där fyra forskare från olika vetenskapliga ämnen närmar sig kalla krigets historia utgående från sin egen expertis. Skribenterna representerar internationella relationer, genusvetenskap, etnologi och konstvetenskap. Syftet är mångfacetterat och sammanfattas av forskarna som ”en bred kartläggning av kulturarvifieringar av kalla kriget i Sverige”. Vad är då kulturarvifiering? Författarna beskriver det i korthet som processen bakom skapandet av ett kulturarv. I boken diskuteras för vem historien presenteras för och hur detta åstadkoms, med tyngd på aktörskap. Fokus ligger framför allt på den omfattande och mångskiftande museiverksamheten kring kalla kriget som blomstrar i dagens Sverige.

Beskrivningarna av museiverksamheten med alla dess egendomligheter och mångfald utgör en underhållande helhet. Vissa museer satsar på interaktiva upplevelser för hela familjen där lekar spelar en central roll, medan andra strävar efter autenticitet genom att strö omkring gamla stridsflyg och militärfordon i en utemiljö. Platserna som introduceras i boken består av fjorton museianläggningar vars teman och omfattning varierar stort. Därmed fungerar boken också som en sorts museiguide till kalla krigets Sverige. I processen har författarna intervjuat museipersonal, beslutsfattare, institutionsägare samt tjänstemän, och belyser därigenom både museernas argument för varför de anser sig förvalta kulturarvet rätt och debatten kring vem som är bäst lämpad att sköta om föremålen och platserna. Vidare introducerar boken allt från bunkerföreningar som söker autentiska upplevelser i övergivna värn, till fastighetsmäklare som ser ett monetärt värde i gamla försvarsanläggningar.

Vi får inte heller glömma *möparna* (militärt överintresserad person) som spökar i rummet som utgör kalla krigets kulturhistoriska arv. De sistnämndas domän ligger framför allt på internet, där livliga diskussioner om bunkrar och andra övergivna försvarsverk väcker starka känslor och livlig debatt angående hur dessa ska bemötas rätt. Eftersom agens står i fokus för analysen, är det uppfriskande att många olika forum och aktörer synliggörs.

Metodologin är intressant i och med att författarna besökt diverse museum tillsammans och fokuserat på olika saker utgående från sina forskningsfält. Resultat är ett rikt material som blandar muntliga och skriftliga källor, och belyser ämnet från flera olika perspektiv. Upplägget är tematiskt, där fokus ligger på olika former av görandet av kalla krigets kulturarv. Boken fokuserar framför allt på två forskningstraditioner som svetsas samman i analysen, kritiska kulturarvsstudier och feministiska internationella relationer, det vill säga feministiska studier av internationella relationer. I kritiska kulturarvsstudier är grundargumentet att kulturarvet och historien kring den skapas i samtiden, och därmed utvecklas ständigt. Dessa tillämpas för att demonstrera hur minnesskapande i anknytning till kalla kriget påverkas av existerande uppfattningar om genus och sexualitet. Andra forskningsfält som berörs utgörs av statsvetenskap, arkitektur- och konsthistoria, etnologi och genusvetenskap.

Det är trots allt iögonfallande hur litet själva intervjumaterialet behandlas i de kapitel som använder sig av muntligt material. I skapandet av intervjumaterial påverkar metodologin avsevärt hurdant material som uppstår. Med tanke på bokens tänkta, synnerligen breda läsarkrets, som bland annat består av kulturvetare, etnologer, historiker och genusvetare, kunde det ha varit intressant att veta mera om hurdana frågor som ställdes, varför vissa personer valdes medan andra uteslöts och så vidare. Valet att inte belysa denna process i en större omfattning känns helt enkelt som ett missat tillfälle i och med att boken annars lyckas lyfta fram så många olika metodologiska verktyg från de tidigare nämnda fälten. I detta sammanhang skulle det muntliga materialet ha erbjudit ett värdefullt bidrag. Författarna lyfter ändå fram att materialet förmodligen skulle ha sett annorlunda ut ifall intervjuerna hade gjorts efter Rysslands fullskaliga invasion av

Ukraina i februari 2022. Detta på grund av dess inverkan på debatten kring teman som värnplikt, hot och upprustning.

I flera kapitel centrerar analysen kring vems historia som berättas samt vem som lämnas utanför berättelsen. Här spelar genusperspektivet en central roll och i exemplen som lyfts fram tar detta olika uttryck. Författarna åskådliggör hur kvinnan i berättelsen om kalla krigets Sverige ofta relegeras till att spela rollen av den beskyddade och därmed saknar agens i kontrast till representationer av den maskulina beskyddaren. I och med att värnplikten inte var könsneutral under kalla kriget och faktumet att kvinnor fick möjligheten att tjänstgöra i alla försvarsgrenar så sent som 1989 är det oundvikligt att mycket av berättelserna kretsar kring männens minnen av lumpen och tjänstgöringen. Skribenterna betonar dock att även militärt kopplade organisationer som den landsomfattande Lottakåren ofta lyser med sin frånvaro i representationer av perioden och därmed tenderar kulturarvifieringen att få en ytterst maskulin och ensidig prägel.

Boken belyser hur kalla kriget i Sverige kännetecknas av paradoxer. Neutraliteten värnas genom en enorm upprustning och värnplikt, vilket i efterhand berättigas utgående från att kriget aldrig kom. I stället för att försvaret skulle framstå som överdimensionerat blir slutsatsen den motsatta, och i museiverksamheten lyfts ofta fram hur viktig upprustningen var. Många av de teman som berörs i boken ter sig som högst aktuella idag i och med att upprustningen igen är på tapeten i Sverige. Medan försvaret förvisso innefattar färre personer i dagens läge än under kalla krigets höjdpunkt, är den också mer inkluderande och enligt Försvarsmakten utgör kvinnor 22 procent av alla anställda. Vems historia som berättas inom ramen för försvaret förblir därmed relevant, vilket problematiseras väl i boken. Rysslands fullskapliga invasion av Ukraina och Sveriges påföljande Nato-ansökan säkerställer också att diskussionen kring arvet från kalla kriget förblir ett aktuellt tema i svensk samhällsdebatt en lång tid framöver. Samtidigt uppmuntrar boken till reflektion om perioden från olika perspektiv och visar framför allt hur arvet representeras på många olika sätt samt hur stor kulturell inverkan kriget som aldrig kom har haft, och fortsätter att ha, i Sverige.

Rasmus Marjanen

■ Ett brett perspektiv på #metoo i Sverige

Hillevi Ganetz, Karin Hansson & Malin Sveningsson (red.): *Maktordningar och motstånd. Forskarperspektiv på #metoo i Sverige*. Nordic Academic Press, Lund, 2022.

De tolv författarna som medverkar i antologin *Maktordningar och motstånd. Forskarperspektiv på #metoo i Sverige* ger en bred bild över hur #metoo tog sig uttryck i Sverige, främst under hösten 2017 fram till våren 2018. Syftet med boken är att visa på hur problemet med sexuellt våld är både mångfacetterat och intersektionellt, samt att understryka den mångfald av sammanhang som #metoo landade i. Redaktörerna för antologin menar att sexuella trakasserier ofta diskuteras ytligt, men att det fungerar på olika sätt i olika situationer, vilket gör det väsentligt att granska trakasserier i olika sammanhang. De olika uppropen förmodas därmed ge inblick i problemet med våldet och trakasserierna inom respektive bransch, som låter oss förstå problemet. Genom att identifiera hur våldet tar sig uttryck menar forskarna att man bättre kan identifiera riskfaktorer och förutsättningar för våldet, samt strategier för att motverka det. De noterar att det finns juridiska, kulturella och strukturella riskfaktorer som bör tas i beaktande, vilka reflekteras i antologin som tar upp en bred aspekt på problemet i tre delar.

Den första delen, benämnd *framställningar*, fokuserar på hur #metoo presenterades i media och i en juridisk kontext. Därmed visar den hur bilden av #metoo speglades och utvecklades. De två första kapitlen behandlar medias framställning, varav det första kapitlet av Malin Sveningsson, Karin Hansson och Hillevi Ganetz presenterar en bred översikt över mediabevakningen för #metoo i Sverige, som främst var positiv. Medias framställning anses som väsentlig för #metoos slagkraftighet, vilket diskuteras i många kapitel i antologin. Det andra kapitlet av Lisa Lindqvist och Hillevi Ganetz snävar sedan in diskussionen på hur föreställningar om manlighet och kvinnlighet skapades i media, med fokus på kvinnligt ansvar och manligt offerskap. Trots positiva ordalag framställdes problemet med sexuellt våld att vara på kvinnans ansvar, och männen presenterades i sin tur som offer för mediabevakningen.

Den kritiska diskursanalysen problematiserade och kompletterade därmed det första kapitlet, och gav upphov till djup i diskussionen.

I det tredje kapitlet diskuterar rättsvetarna Ulrika Andersson och Linnea Wegerstad ett bredare perspektiv på rättvisa som relaterar till pågående diskussioner kring vikten av rättssystemet och lagen i arbetet mot våldtäkt. I en granskning av både våldtäktsdomar och förtalsdomar visar forskarna hur rättvisa och individens rätt förhandlas i rätten, samt hur dessa diskussioner reflekterar vissa diskursiva förståelser för rättvisa. Därmed förankrar bidraget de första två kapitlen i en rättslig kontext, för att visa hur dessa berättelser passar in i en förståelse av juridisk rätt kontra rättvisa i en bredare bemärkelse.

Den andra delen i antologin, benämnd *organisering*, presenterar hur organiseringen av de olika uppropen gick till. Användningen av media diskuterar, och redaktörerna Karin Hansson, Malin Svenningsson och Hillevi Ganetz visar hur organisatorerna för de olika uppropen använde strategier för att skapa trygga rum för skribenterna att våga berätta, samt hur tillit skapades inom rörelsen. Den finländska genusvetaren Nina Nyman ger sedan ett inifrånperspektiv i sitt kapitel som behandlar det finlandssvenska uppropet #dammenbrister, vilket hon var med om att administrera. Nyman presenterar personlig erfarenhet och hur administratörerna resonerade kring #dammenbrister, men förankrar även detta i en diskussion om transnordisk feministisk praktik. Därmed visar Nyman hur #metoo reflekterar en struktur av feministisk kunskapsproduktion, som hon menar uppstår både oberoende av och i transnationell dialog. Med andra ord kan feministisk organisering och insikter uppstå samtidigt på olika platser, och ändå vara influerade av varandra.

I del tre, benämnd *betydelser*, riktas fokus mot specifika upprop, hur de utvecklades inom sina respektive branscher och vilka betydelser de medfört. Redaktörerna Svenningsson, Ganetz och Hansson fokuserar i sitt kapitel på journalisternas upprop. De noterar att även om det fick mycket uppmärksamhet ledde det inte till stora förändringar. Ändå synliggjorde uppropet problemet med sexuellt våld och trakasserier, ökade kunskapen kring problemet och gjorde det lättare att markera övertramp. Detta verkar reflek-

tera en allmän trend bland upproppen, som ofta beskrivs få mycket uppmärksamhet inledningsvis för att sedan ebba ut.

Rigida sexistiska och kulturella strukturer understryks i flera kapitel och dessa strukturer anses försvåra större samhälleliga förändringar och tillåta våld. Inom kyrkan noteras det handla om en kramkultur eller fokus på förlåtelse som tillåter gränsöverskridningar, medan musik- och journalistbranschen präglas av manliga genier och osäkra anställningsförhållanden. Bygg- och skogsbranschen ses som manliga utrymmen, och trakasserier fungerar som ett sätt att försäkra och eventuellt återupprätta platsen som manlig. Problemet med sexuella trakasserier och våld har visats vara bekant inom dessa branscher, men #metoo förbättrade möjligheterna för folk att skapa kontakter och därmed styrka ett ibland redan initierat arbete emot problemet. #metoo förbättrade den feministiska infrastruktur som möjliggjorde engagerandet av en större massa.

Antologin knyts ihop med en avslutning av Maud Eduards som argumenterar för #metoo som en kollektiv reaktion mot orättvisa i samhället, ett självförsvar och en revolt. Eduards menar att det krävs mod att stå upp mot de etablerade systemen i samhället och benämna det sexuella våldet, för vilket det finns begränsat med talutrymme. Genom att tala ut och göra anspråk på det utrymme kunde kvinnorna kräva offentligt erkännande och politisk hantering, och därmed revoltera mot en könsordning som inte respekterar deras kroppsliga integritet.

Boken ger en överblick över #metoo-rörelsen och dess utformning och betydelse i Sverige (och till viss mån Finland) samt presenterar ett flertal svenska kampanjer. Den kan därmed vara intressant för personer intresserade av #metoo i Sverige, speciellt inom media- och kommunikationsstudier. Det är emellertid betydande variation mellan kapitlen när det gäller användningen av teoretisk förankring och nivån av analytisk djup, vilket ger verket ett något inkonsekvent helhetsuttryck.

Sofia Wanström

Medverkande

- Anders Ahlbäck, FD, docent, universitetslektor i historia vid Stockholms universitet (anders.ahlback@historia.su.se)
- Jakob Christensson, FD, docent, redaktör vid Svenskt biografiskt lexikon, Riksarkivet i Sverige (jakob.christensson@riksarkivet.se)
- Maria Ekqvist, FM, doktorand i nordisk etnologi vid Åbo Akademi (maria.ekqvist@abo.fi)
- Otso Harju, MSc, doktorand i genusvetenskap vid Helsingfors universitet (otso.harju@helsinki.fi)
- Astrid Huopalainen, ED, docent, biträdande professor inom ledarskap och kreativitet (eng. Leadership for Creativity) vid Aalto-universitet (astrid.huopalainen@aalto.fi)
- Laura Hollsten, FD, docent, specialforskare i historia vid Åbo Akademi (laura.hollsten@abo.fi)
- Freja Högbäck, PM, doktorand i genusvetenskap vid Åbo Akademi (freja.hogback@abo.fi)
- Gustaf Lewander, FM och EK, slavist och analytiker (gustaf@lewander.se)
- Sanna Lillbroända-Annala, FD, docent, universitetslektor i kulturanalys vid Åbo Akademi (sanna.lillbroanda-annala@abo.fi)
- Rasmus Marjanen, FM, doktorand i historia vid Åbo Akademi (rasmus.marjanen@abo.fi)
- Birgitta Wahlberg, Pol.Dr., universitetslektor i offentlig rätt vid Åbo Akademi (birgitta.wahlberg@abo.fi)
- Sofia Wanström, FD, forskare i nordisk folkloristik vid Åbo Akademi (sofia.wanstrom@abo.fi)
- Lotta Westerlund, FM, doktorand i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet (lotta.westerlund@helsinki.fi)